अमृतपुलिन.

सुप्रसिद्ध बंगाली कादंबऱ्यांची सुरस मराठी रूपांतरें.

१ ही रामाची अयोध्या.	१-०-०.
२ राजा तोडरमल.	०-१२-०.
३ जीवनसंध्या.	०-१२-०.
४ नवयुग.	०-१२-०.
५ सरस्वती.	०-१०-०.
६ धाकट्या सूनबाई.	०-१०-०.
७ मृणालिनी.	०-८-०.
८ परिणामीं हेंच.	०-८-०.
९ अमृतपुलिन.	०-६-०.
१० भयंकर ग्रहदशा.	०-६-०.

मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळी,
गिरगांव, मुंबई.

मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळीची पुस्तकमाला.

पुस्तक ३९ वें. Ma-2328

अमृतपुलिन.

शशिन इव दिवातनस्य लेखा
किरणपरिक्षय-धूसरा प्रदोषम् ।

—कुमारसम्भवम् ।

Al. 49864
1996

लेखक—श्रीयुत सहस्रबुद्धे.

[प्रथमावृत्ति.]

मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळी,

गिरगांव, मुंबई.

किंमत ०-६-०.] सर्व हक्क स्वाधीन. [जानेवारी १९०२.

PRINTED BY B. R. GHÂNEKAR AT THE "NIRNAYA-SÂGAR" PRESS
Bombay.
FOR THE PUBLISHER.

अनुक्रमाणिका.

प्रकाशकाचे दोन शब्द.

प्रस्तुत पुस्तक प्रसिद्ध वंगकादंबरीकार श्रीयुत ननिलाल बंदोपाध्याय यांच्या 'अमृत पुलिन' नामक कादंबरीचें भाषांतर असून तें इंदूर येथील आमचे मित्र श्रीयुत-सहस्रबुद्धे यांनीं लिहिलें आहे. या कादंबरींत दिल्लीपति अकबर, मेवाडाधिपति प्रतापसिंह, सुलताना चांदबिबीप्रभृति कित्येक सुप्रसिद्ध ऐतिहासिक व्यक्तींचा मूळग्रंथकर्त्यानें आश्रय केला आहे, तथापि तो केवळ कथानकाच्या सोईसाठीं आणि पुष्टीसाठींच होय. ही गोष्ट प्रारंभींच लक्ष्यांत वागविली, ह्मणजे ह्या कादंबरींत क्वचित्प्रसंगीं आढळून येणाऱ्या इतिहासांतील विसंगतपणाचें वाचकाला फारसें महत्त्व वाटणार नाहीं.

मनोरंजक ग्रंथप्रारक मंडळीचें
कार्यालय, गिरगांव-मुंबई,
तारीख १५ जानेवारी, १९०९.

काशीनाथ रघुनाथ मित्र,
व्यवस्थापक.

अमृतपुलिन.

प्रकरण पहिलें.

प्राक्कथन.

सुमारें तीनशें वर्षांपूर्वीची गोष्ट. ग्रीष्मऋतूंतील एके दिवशीं सायंकाळीं अरवलीच्या पश्चिमेकडील क्षितिजांत भगवान् सूर्यनारायण प्रवेश करित होता. पर्वताच्या पायथ्याशीं नीलसलिला, तरंगशीला वेत्रावती प्रेमविचारांत दंग होऊन तरंगदर्शित स्मितहास्य करित उल्लसितवृत्तीनें व द्रुतगतीनें चालली होती. विशालकाय तेजःपुंज अरवली, आपल्या उन्नतशिरावर तेजःपुंज रक्त मुकुट धारण करून सहस्ररश्मीच्या सहस्रवर्णांनीं आपला वीर देह सुशोभित करित व जवळच वाहणाऱ्या तरंगिणीच्या शीतल जलांत पादप्रक्षालन करित वीरप्रसू राजस्थानभूमीच्या वीरपुत्रांच्या शौर्यगौरवाबद्दल साभिमान उभा होता. प्रेममुग्धा तरंगिणी पर्वताच्या त्या तेजःपुंज सुंदरकांतीला हृदयाशीं घट्ट आलिंगून मधुर निनाद करित नाचतबागडत होती.

अरे, पण त्या पहा बालक बालिका. या रमणीय वेळीं ही आठ वर्षांची बालिका त्या दहा वर्षांच्या बालकाच्या गळ्यांत हात घालून निःस्तब्ध उभी राहून विषण्णवदनानें पण उत्सुक नेत्रांनीं चौफेर दृष्टि फेंकून काय पहात असावी बरें? दोघेंहि बराच वेळ स्तब्ध उभीं आहेत. पण नाहीं, त्या स्तब्धतेचा बालकानें भंग केला. तो विचारित आहे "हिरण! तूं आज माझ्यावर कांग रागावलीस?"

बालिकेचे ओंठ किंचित् फुरफुरले. किंचित् सरोष दृष्टीनें बालकाकडे पहात तिनें ह्मटलें "तूं माझा मोर कां उडवून लावलास?"

"मी त्याच्याबद्दल तुला पुष्कळसे सुरेख मोर धरून देईन, मग तर झालंना ?"

"मला नकोत ते दुसरे मोर! माझा मोर तूं कां उडविलास, सांग ?"

"बरें, मीं जर दुसरा मोर आणून दिला—"

"तर मी टाळी वाजवून त्याला उडवून लावीन. मला तो दुसरा मोर नको, माझाच मला पाहिजे!"

"अन् तुझाच मोर धरून दिला तर!"

"आण कुठं आहे तो—"

बालकानें समोर बोट दाखवून म्हटलें "तो बघ!"

बालिकेनें पाहिलें, तों खरेंच! तिचा मोर दूर पर्वतशिखरावर आपला सुंदर पिसारा पसरून केकाध्वनि करित नृत्य करित होता. जणूं काय तो बालिकेला म्हणत होता कीं "हा बघ, मी तुझा मोर! जवळ येऊन ने मला धरून."

दोघांनींहि एकमेकांचे हात धरले व तीं मोर धरण्यास धावलीं; परंतु त्यांनां जवळ आलेलें पहातांच मोर भर्कन उडून दिसेनासा झाला. बालिका मोरास मोठ्या प्रेमानें आळवून हांका मारूं लागली; परंतु मोर पुन: म्हणून दिसेना.

हिरणनें डोळ्यांस पाणी आणून म्हटलें "अजय! माझा मोर नाहीं का रे माझ्याजवळ येणार ?"

अजय मोठ्या प्रेमानें हिरणच्या गळ्यांत हात घालून तिचे डोळे पुशित म्हणाला "हिरण, रडत्येस कां तूं अशी ? अग, मी देईन तुझा मोर आणून! तो या पर्वतावर जाऊन बसला, तर मी तिथें जाऊन त्याला धरीन. तो नदींत जाऊन लपला, तर मी पर्वतावरून नदींत उडी मारून त्याला धरीन!"

हिरणनें अजयाचा हात धरला व आधीं पर्वताकडे आणि मग नदीकडे पाहिलें. पर्वतावर सायंकाळच्या भीषण आकाशाची छाया पसरली होती. त्यामुळें पर्वत त्यांच्याकडे रागावूनच पहात आहे कीं काय

असें वाटे. नदीच्या वक्षःस्थलावर अंधार पडला होता; अंधारात तिचे तरंग फारच भयप्रद वाटत होते. काय! अजय ह्याच पर्वतावर जाणार? याच काळ्याकुट्ट पाण्यांत उडी मारणार? बालिका एकदम रडूं लागली. भयभीत मुद्रेनें ती म्हणाली "नको नको, अजय! मला मोर नको!"

"हिरण! अशी भित्येस कां? मी तुझा मोर घेऊन आत्तां परत येतों!"

बालिका रडत रडत म्हणाली "अन् तूं या पहाडावरून परत नाहीं आलास तर? या अंधारांत हरवलास तर? या नदींत उडी मारल्यावर वर नाहीं आलास तर? तुझ्या पायां पडत्यें, तूं नको जाऊं गडे!"

"मग हिरण! आपण उद्यां सकाळीं मोरास हुडकूं बरें."

"हो गडे, अन् मोरहि पण अंधाराच्या भयानं रात्रभर इथंच बसेल."

नदीतीरीं कोणाची चाहूल लागली. आपला मोर आला असें वाटून बालिका आनंदानें टाळ्या वाजवित तिकडे गेली; परंतु तो तिचा आनंद क्षणार्धात नाहींसा होऊन 'अगबाई!' अशी तिनें एकदम आरोळी ठोकली. कोणी एक वेडी, गाणें गात व टाळ्या वाजवित त्या बालकां-समोर येऊन उभी राहिली. तिनें जीर्ण वस्त्रें परिधान केलीं होतीं, सर्वांगास भस्म माखलें होतें. तरी पण पूर्णतारुण्यप्राप्त अशा तिच्या सौंदर्यांत यानें कांहींच फरक पडला नव्हता. तिचें विस्तीर्ण ललाट तिच्या अपरिमेय मानसिक शक्तीचा परिचय करून देत होतें. विशाल नेत्र मूर्तिमंत तेजच ओकत होते.

वेडीनें दोघां बालकांकडे एकवार तीक्ष्ण नजरेनें पाहिल्यावर टाळ्या वाजविल्या व विकट हास्य केलें. नंतर ती म्हणाली "होय, होय, आतां ओळखलं तुला! अग तूं त्याच डाकिणीच्या पोटीं जन्म घेतलास! —त्याच पिशाची ताराबाईच्या पोटीं तूं झालीस!"

भय आणि आश्चर्य यांच्या तडाक्यांत सांपडलेली ती बालिका वेडीकडे पहात व तिचें बोलणें ऐकत तटस्थ उभी होती. बालक आतां पुढें सरला व उजव्या हाताची मूठ वळून त्यानें रागानें विचारलें

"कोणग तूं? माझ्या हिरणला कां शिव्या देत्येस? स्पष्ट सांग कायतें, नाहीं तर याच बुक्कीनें तुझें डोकें फोडीन!"

बालकाच्या या धमकावणीस वेडीचें पहिलें उत्तर म्हणजे विकट हास्य! तें संपल्यावर ती म्हणाली "वा:! खूप! काय म्हणालास, तुझी हिरण? तुला ही अवदसा कां सुचली? काय! तुझ्या पित्याचा कमलमीरदुर्ग, त्या राक्षसी ताराबाईचं व तिच्या पोटच्या कारटीचं—हीं माझ्या हातांत सांपडल्यावर—रक्षण करण्यास समर्थ आहे? आजपासून जर या कारटीची संगत सोडली नाहींस तर तुम्ही दोघंहि एकदम मराल! या काळ्या नदीच्या अथांग पाण्यांत दोघंहि एकदम मराल! पहा तर, सावधान!"

बोलतां बोलतां वेडी टाळ्या वाजवित झपझप पावलें टाकून नदीपलीकडे पर्वतावर निघून गेली.

दोन्ही बालकें नदीतीरावर स्तब्ध बसून राहिलीं. क्रमाक्रमानें निशासमयींचा अंधकार तटिनीच्या वक्षस्थलास अधिकाधिक कालिमा आणूं लागला. अजय म्हणाला "चल हिरण, आज आतां कांहीं मोर येणार नाहीं, उद्यां सकाळीं आपण त्याला धरूं."

बालिका म्हणाली "नाहीं अजय! पुन: मी तुझ्याबरोबर येणार नाहीं. ती वेडी काय म्हणाली, तूं नाहीं ऐकलंस?"

बालकानें धिटाईनें उत्तर दिलें "वेडीच ती! अग, वेडीच्या बोलण्याचें का भय मानतात? ती पळून गेली, नाहीं तर पाहिलें असतें कोण कुणाला नदींत बुडवतें तें!"

अजयानें हिरणचा हात धरला व तीं हळुहळू राणा प्रतापसिंहाच्या जनकोलाहलपूर्ण व दीपमालाविभूषित कमलमीरदुर्गाजवळ आलीं. दुर्गांतील देवालयांत वीरगणांच्या सायंस्तोत्रांच्या पुनरुच्चारणाचा घोष चालला होता. दोघेंहि आंत शिरलीं. आतांपर्यंत दोघेंहि अगदीं गप्प होतीं. दुर्गांत शिरल्यावर हिरणनें विचारलें "अजय! मघांची ती वेडी कोण?"

प्रकरण दुसरें.

पशुयुद्ध.

इसवी सनाचें सोळावें शतक, हिंदूंच्या वीरगौरवास आपल्या कडेवर घेऊन कालसागराच्या अगाध लाटांत निमग्न झालें होतें. यवन-सौभाग्याचा पूर्ण अभ्युदय होऊन अकबर बादशहा हिंदुस्थानचा सम्राट् झाला होता. यवन सम्राटाबरोबर, स्वजातीय नरपशूंबरोबर आणि भारतवर्षाच्या अदृष्टाबरोबर झगडणारा प्रतापसिंह बाप्पारावळादि पूर्वजांच्या समागमसमयाची प्रतीक्षा करित होता. प्रतापसिंहसूर्य अस्तमितप्रायच झाल्या कारणानें राजस्थानकमल लीन झालें होतें. अंधकाराचें साम्राज्य होणार हें पाहतांच तेजोनिधि दिवाकरसुद्धां अस्ताचलाचा आश्रय करून विषण्ण मनानें डोळे मिटतो, हें आपण पाहतच असतों! सारांश, वीरवृदांचें लीलागृह राजस्थान, भयंकर कालशस्त्रानें जमीनदोस्त झालें होतें. रजपूतशौर्याच्या—क्षत्रियमहत्त्वाच्या रंगभूमीवर यवनप्रवेश झाला होता. सांप्रत अरवली पर्वत क्षत्रिय वीरांच्या पादताडनानें कंपित होत नव्हता; निस्तब्ध रात्री आतां नंग्या तरवारींच्या खणखणाटाचा किंवा वीरजननींच्या शब्दांचा प्रतिध्वनि करित नव्हत्या; ती अतुल स्फूर्ति, तो असीम उत्साह, यावनिक मोहमंत्रानें भारून टाकिला होता; तर मग आज उदयपुरांत हा आनन्दकोलाहल कां? राजवाडा पुष्पहारांनीं सुशोभित कां?

त्याचें कारण आहे. आज विजयादशमी. भारतसम्राट् अकबरशहाचा प्रतापसिंहाशीं तह होऊन तो स्वतः उदयपुरास आला आहे, आणि म्हणूनच इतक्या कालानंतर आज रजपूत राजधानींत हा उत्सव चालला आहे. अनेक वर्षांपूर्वी असाच एके दिवशीं—ज्या वेळेस मेवाडचा राजदंड यवनपति अल्लाउद्दीनापासून हिसकून घेतला होता; त्या वेळेस—वीरप्रसविणी राजस्थानभूमीच्या वीरतनयगणांचा आनन्दकोलाहल व अशीच विजयभेरी ऐकूं आली होती. त्या वेळेस चितोडच्या

राजवाड्यास असेंच पुष्पहारानें सजविलें होतें. ज्या दिवशीं हिंदूराजसूर्य बाप्पा रावळ राजगुरु ही पदवी धारण करून मेवाडच्या सिंहासनावर आरूढ झाला होता, त्या दिवशीं हीच पंचरंगी पताका आजच्या-प्रमाणेंच पूर्ण उल्लसित अंतःकरणानें चितोडदुर्गाच्या उच्चतम शिखरावर आरूढ होऊन मारुतक्रीडा करित होती! आज रजपूतगणांच्या आनन्दसागरास भरती आणण्यासाठींच कीं काय, मादक द्रव्यें यथेच्छपणें आपलें साम्राज्य चालवित होतीं. अकबरशाहाच्या सैन्यांतहि असाच कोलाहल ऐकूं येत होता.

नगरांत या प्रकारें सर्वत्र आनंदीआनंद झाला होता. इकडे नगराच्या पश्चिमेकडील अरण्यांत अरवली पर्वतावर एक हजाराहून अधिक योद्धे एकत्र झाले होते. यांपैकीं अर्धे अकबराकडचे असून बाकीचे रजपूत होते. अश्वांच्या फुरफुरण्यांनीं व हत्तींच्या मदोन्मत्त रवांनीं अरण्य दुमदुमून गेलें होतें. सर्वांचीं मुखमंडलें आनन्दपूर्ण झालीं होतीं. आधीं रजपुतांचा विजयादशमीचा उत्सव, आणखी त्यांत अकबरशाह मेवाडाधिपतीबरोबर मृगया करण्यास आलेला. पशुयुद्धांत आपलें वीरत्व दाखविण्यास सर्व उत्सुक झाले होते. एक तरुण मात्र सर्वांच्या मागें आपल्या घोड्यावर बसून विषण्ण वदनानें रेंगाळत चालला होता. तरुणाचा घोडा मोठमोठ्यानें फुरफुरून, मान बाहेर काढून त्या सर्व स्वारांच्या घोड्यांस मागें टाकावें अशी इच्छा प्रदर्शित करित होता. अश्वाची ही अधीरता पाहून आमचा तरुण शिपाई लगाम जोराजोरानें खेंचून त्याची इच्छा दाबण्याचा प्रयत्न करूं लागला. तरुणानें घोड्याचीं पाठ थोपटली व म्हटलें "मानवदमन! यवनचरण-स्पर्शास तूं असा अधीर कां होतोस बेटा! बाबा आज्ञा करित नाहींत, मग मी तुला या कोलाहलांत—या पशुयुद्धांत—या पोरखेळांत—कसें नेऊं बरें?"

क्रमाक्रमानें सर्वांनीं निबिड अरण्यांत प्रवेश केला. सर्वांच्या पुढें अकबरशहा व त्याच्या उजव्या हातास प्रतापसिंह होते. प्रतापसिंहानें

एक दीर्घ निश्वास सोडून म्हटलें "दिल्लीश्वर! पहा, या नदीपलीकडे आपणास श्वेतपाषाणनिर्मित स्तंभराशी दिसते काय? याच जागीं एके दिवशीं रजपूतवीरवृंदानें या पुण्यभूमीकरितां राणा संग्रामसिंहाबरोबर आपले पितामह बाबरशहाशीं लढून प्राणाहुती दिली होती. आणखी तो पहा, दूर पर्वतशिखरावर अगदीं जीर्णावस्थेंत असलेला वाडा! याच प्रासादशिखरावर आरोहण करून देवी मीराबाईनें वीररमणीं-सांगातीं गाणीं गाऊन रजपूतवीरगणांस युद्धास प्रवृत्त केलें! पण हाय! तें सर्व आतां कालमुखांत लोपून गेलें!"

अकबरानें गंभीरपणें उत्तर दिलें "राणासाहेब! मीं याच अरण्यांत-याच क्षत्रियशौर्याच्या रंगभूमीवर—या सर्वांपेक्षां उच्चतर कीर्तिस्तंभ पाहिला आहे! याच प्रस्तरराशीच्या मागल्या बाजूस वीरश्रेष्ठ प्रताप-सिंहानें फक्त दोनशेंच लोकांच्या सहाय्यानें सहस्राधिक मोंगल लोकांचा पराभव केला आहे. आणि एके दिवशीं छद्मवेषी अकबराच्या अहंकाराचें याच पर्वताच्या पायथ्याशीं शूर प्रतापसिंहाच्या शौर्यानें खंडण केलें आहे. या विजन अरण्यांतील प्रत्येक स्थान, या अरवली पर्वताची प्रत्येक शिला, वीरकेसरी प्रतापसिंहाच्या शौर्याचें स्मृति-चिन्हच होय! या पृथ्वीतलावर प्रतापसिंहासारखा वीरपुरुष केव्हांहि व कोठेंहि अवतरणार नाहीं!"

प्रतापसिंहाचा भालप्रदेश संकुचित झाला. नेत्रांचा विस्तार झाला. त्यानें उत्तर दिलें "दिल्लीश्वर! हेंच जर मीं दुसऱ्या कोणाच्या तोंडून ऐकलें असतें, तर मग मला हर्ष किंवा खेद यांपैकीं कांहींच वाटलें नसतें! प्रतापसिंह नेभळा नसता, प्रतापसिंह सूर्यवंशांत जन्म घेऊन कुलांगार झाला नसता, तर त्यानें आपलें स्वातंत्र्य दिल्लीश्वरास कधींहि विकलें नसतें! आज या स्वर्गरूप मेवाड भूमीवर मोंगलसैन्याच्या चरणरेणूंची छाया कधींहि पडली नसती!"

अकबरशहा म्हणाला "राणाजी! आपण चुकतां. ईश्वरसाक्ष या भुवनविदित प्राचीन वंशाचें स्वातंत्र्य हरण करावें, हा अकबराचा

मुळींच उद्देश नाहीं! दिल्लीश्वर आपला मित्र, त्याचें मन इतकें हलकें आहे ही कल्पनासुद्धां मनांत आणूं नका. उभय जातींनीं पूर्ववैर विसरून जातीजातींतील वैरभाव पार गिळून एकमेकांच्या हातांत हात घालावे व भारतसाम्राज्याचा कोट मजबूत करावा, हीच माझी इच्छा आहे."

प्रतापसिंहानें दीर्घनिश्वास सोडून म्हटलें "जर हिंदूंच्या अदृष्टांत तसेंच लिहिलें असेल, जर मातृभूमीच्या रक्षणाकरितां क्षत्रियवीरांस यवनांपाशीं अशी भिक्षा मागण्याचा प्रसंग यावा अशी ईश्वराची इच्छा असेल, तर अकबरास लवकरच यशप्राप्ती होईल."

अकस्मात् प्रतापसिंहानें पर्वताकडे पाहून मोठ्यानें म्हटलें "दिल्लीश्वर! आज या भारताच्या भावी नशिबाची परीक्षा आहे. तो पहा पांढरा महिष! त्याच्या हातूनच आज आपण हिंदूयवनांच्या नशिबाची परीक्षा पाहूं. जर आज या विजयादशमीच्या दिवशीं—भगवती सिंहवाहिनीच्या दैत्यविजयोत्सवाच्या दिवशीं—कोणी हिंदू या महिषाशीं एकटा लढून सूर्यास्तापूर्वी याचा संहार करील, तर हिन्दूसौभाग्यरवीच्या अस्तास अझून विलंब आहे हें निश्चित समजा. आणखी, जर कोणी यवन ही गोष्ट करील तर राजपुतान्याच्या राज्यलक्ष्मीनें मेवाड सोडलें, हें निश्चित!"

बोलतां बोलतां मेवाडाधिपतीचें मुखमंडल आशेनें, उत्साहानें व अभिमानानें लाल झालें. त्याचे विशाल नेत्र अनलज्योतिपूर्ण व तेजःपुंज दिसूं लागले. त्यानें तीव्र दृष्टीनें हिंदू वीरगणाकडे पाहिलें. मोंगल सम्राटानें आपल्या सैन्याकडे पाहून त्या रेड्याचा पाठलाग करण्यास इषारा केला. मोंगलांच्या 'आल्लाईलआल्ला' व रजपुतांच्या 'जय हर जय हर' शब्दांनीं दशदिशा दणाणून सोडल्या. दोन्ही बाजूंकडील वीरांनीं आपले घोडे भरधांव फेंकले. सर्वांच्या मागून चालणाऱ्या तरुणाच्या कर्णांतहि प्रतापसिंहाच्या गंभीरवाणीनें प्रवेश केला. त्यानें घोड्याचा लगाम सैल सोडून त्याच्या पाठीवर थाप मारली. घोडा वायुगतीनें सुटला. आपला पाठलाग करित येणाऱ्या स्वारांस पाहून महिषहि पळूं लागला व कोठेंतरी जाऊन लपला.

सूर्यास्ताची वेळ समीप आली होती. अरण्याचा एक भाग अगदीं जनशून्य. केवळ एक तरुण व्याकुल चित्तानें चाऱ्ही दिशांकडे पहात होता. त्याची दृष्टि क्षणोक्षणीं अस्तास जाणाऱ्या सूर्याकडे वळत होती. तरुण आपल्या घोड्यास म्हणाला "मानवदमन! आज मी उदयपुरांत कसें तोंड दाखवूं? सूर्यास्तापूर्वी या पशूचा प्राण घेईन ही माझी लहानशीं प्रतिज्ञा आज विधाता पूर्ण होऊं देत नाहीं ना? आतांपर्यंत त्याचा पाठलाग केला, क्षणभर सुद्धां डोळा चुकवूं दिला नाहीं, आणखी आतांच तो कुठें जाऊन लपला?"

एकाएकीं जवळच जंगलांत त्या महिषाचा आवाज व त्याच्याशीं लढणाऱ्या मनुष्याचा शब्द ऐकूं आला. आश्चर्यचकित होऊन तरुणानें आपला घोडा तिकडेच फेंकिला. कांट्यांतून जातांना त्याचें अंग बरेंच ओरखडलें गेलें, व त्याच्या मानवदमनाचा श्वेत देह रक्तानें लोहितवर्ण झाला. थोडकेंच दूर गेल्यावर तो पशु एका घोडेस्वारावर चवताळून धावून जात आहे, असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. घोडेस्वारसुद्धां तरवार सावरून त्याच्या येण्याचीच वाट पहात होता. घोडेस्वार म्हणजे स्वतःच भारतसम्राट अकबरशहा! तरुणानें हातपाय गाळले. अकबरशहा आज महिषाचा प्राण घेणार, ही त्याची खात्री झाली. पण अकबरशाहा आतां तरवारीनें महिषाच्या मस्तकावर वार करणार, इतक्यांत त्याच्या घोड्यानें भीतीनें उडी मारली. त्यासरशी त्याची तरवार जवळच्या झाडाच्या फांदीवर लागून फांदीचे दोन तुकडे झाले! इकडे महिषाच्या शिंगांनीं घोड्याचें पोट फाडलें. अकबराचा चेहरा पांढरा फटफटीत झाला. बादशहाचा राग अनावर होऊन त्यानें त्या झाडाची दुसरी फांदी तोडली! महिषाचा उत्साह द्विगुणित होऊन तो अकबरावर धावून गेला; पण इतक्यांत तरुणानें आपला घोडा दोघांच्या मध्यें टाकला. आतां महिषानें आपला मोर्चा नवीन शत्रूवर फिरविला. तरुण हंसून म्हणाला "दिल्लीश्वर! रजपूत वीर पशूंशीं कसे लढतात–पहा!"

बोलतां बोलतां तरुणानें महिषाच्या मस्तकावर लाथ मारली व आपली तरवार म्यानांत घातली. टण्दिशीं उडी मारून तो महिषाच्या पाठीवर बसला व दोन्हीं हातांनीं त्याचीं शिंगें त्यानें घट्ट धरून ठेवलीं. मग तो म्हणाला "पहा पहा, यवनराज! मी केवळ याच रीतीनें मुष्टिप्रहारांनींच या रेड्याचा प्राण घेऊं शकेन; परंतु हा पहा सूर्य मावळत आहे. सूर्यास्तापूर्वी रेडा मारला पाहिजे अशी राणाजींची आज्ञा आहे, आणि म्हणूनच ही पवित्र तरवार आज पशुरक्तानें दूषित करावी लागत आहे!"

तरुणानें पुनः म्यानांतून तरवार बाहेर काढली. महिषाच्या विशाल देहानें भूमिमातेस आलिंगन दिलें. मोंगलबादशहा चकित अंतःकरणानें त्या महिषाकडे व त्या क्षत्रिय तरुणाच्या कोमल शरिराकडे पहात राहिला, व मग भेरी वाजवून आपल्या अनुचरांस जवळ येण्यास त्यानें संज्ञा दिली. हिंदूमुसलमानांनीं भेरी ऐकतांच तिकडेसच घोडे सोडले; परंतु या सर्वांच्या आधींच राणा प्रतापसिंह तेथें येऊन पोहोंचला. त्याचें मुखमंडल अस्तास जाणाऱ्या सूर्याप्रमाणें रक्तिमवर्ण झालें होतें, व डोळे खदिरांगाराप्रमाणें लाल होऊन गेले होते. राण्यानें सर्वांगास आळेपिळे देऊन म्हटलें "शाबास यवनवीर! मेवाडच्या राज्यलक्ष्मीनें मेवाड सोडलें, त्याला हेंच प्रत्यक्ष प्रमाण! आज हा वन्य महिष यवनशस्त्रानें मारला गेला—हेंच त्याला प्रमाण!"

अकबरशहानें हंसून उत्तर केलें "मेवाडराज! आपण राजस्थानाच्या भावी दैवाला कां दोष देतां? या वीर रजपूत तरुणानें आजचा पण जिंकला. याचें शौर्य पाहून मी थक्क झालों. हा अतुल साहसी, शूर तरुण कोण बरें राणाजी?"

अभिमानयुक्त वाणीनें प्रतापसिंहानें उत्तर दिलें "हा तर माझा धाकटा बाळ अजय!"

प्रकरण तिसरें.

कोणाच्या गळ्यांत ?

उदयपूरच्या खजवाड्याला दीपमाला शोभा देत होत्या. सज्जावर दोघी रमणी उत्सुक अंत:करणानें मृगयेस गेलेल्या वीरगणांची मार्गप्रतीक्षा करित उभ्या होत्या. त्यांपैकीं एक राणा प्रतापसिंहाची कन्या कमलावती व दुसरी तिची समवयस्या ग्वाल्हेरची राजकन्या हिरण्मयी. ग्वाल्हेरचे राजे म्हणजे यवनसंग्रामांत प्रतापसिंहाचा केवळ उजवा हात! जेव्हां ग्वाल्हेराधिपतीनें मोंगलांशीं लढतांना धारातीर्थी देह ठेविला, तेव्हांपासून हिरण्मयीला जीव कीं प्राण समजून प्रतापसिंहानें तिला लहानाची मोठी केली होती. बाळपणापासूनच हिरण्मयीचें व कमलावतीचें फार सख्य असे. दीपमालांच्या प्रकाशानें दोघींच्याहि मुखमंडलास विशेषच शोभा आली होती. तारकामय आकाशांत जणूं हें शशिद्वय उदयास आलें आहे, असा पहाणारास भास होई. कमलावती म्हणाली "हिरण्मयी! तूं आज सगळा दिवस कुठं होतीस? तूं आज एकदासुद्धां दृष्टीस पडली नाहींस!"

हिरण्मयीनें उत्तर दिलें "मी हा हार गुंफित बसल्यें होत्यें."

कमलावतीनें मृदुहास्य करून विचारलें "कोणाच्या गळ्यांत घालणार आहेस हा हार?"

"जो वीर आज सर्वांहून अधिक शौर्य गाजवील, त्याच्या!"

"शाबास आहे बाई तुझी! पांचशें क्षत्रिय आणखी पांचशें मुसलमान मृगयेला गेले आहेत, अन् ते सगळेच शूर! त्यांत कुणाचं नशीब प्रबळ कुणास ठाऊक? जर एखाद्या मुसलमानानंच शौर्य दाखविलं, तर?"

"सिंहास मागं टाकून कोल्हा शूर होऊं शकेल, मेवाडची रक्षणकर्ती भगवती सिंहवाहिनी मिथ्यावादिनी असेल, तर हा हार ज्याच्याकरितां गुंफिला आहे त्याच्या गळ्यांत पडणार नाहीं!"

कमलावतीनें हिरण्मयीच्या हातून तो हार घेतला व म्हटलं "अग, यांत तर तूं माझ्या दादाचं नांव गुंफलं आहेस! आज दादा यशस्वी होणार, हें तूं कसं ओळखलंस?"

हिरण्मयी कांहीं वेळ कमलावतीच्या तोंडाकडे पहात राहिली. नंतर म्हणाली "ऐक. काल माझ्या स्वप्नांत देवी आली व तिनं हंसन्य प्रेमपूर्ण दृष्टीनं माझ्याकडे पाहून मला विचारलं 'या सगळ्या क्षत्रियवीरांत माझ्या प्रीतींतला अन् सर्वांहून शूर कोण आहे?' मीं सांगितलं 'अजय!' देवीनं हंसून म्हटलं 'खरं बोललीस तूं. वीर अजयसिंह माझा सर्वांत लाडका. त्याच्याकडूनच मी आज अकबरास चकित करविणार आहें.' मला तिनं तो महिष दाखविला. त्याला पाहून मी भयभीत झाल्यें. हात जोडून मीं देवीला विनंति केली 'आई जगदंबे! माझी विनंति ऐक. अजयाला ह्या भयंकर पशूबरोबर लढण्यास लावूं नकोस.' देवीनं कपाळाला आंठ्या चढवून माझ्याकडे रागानं पाहिलं व अजयाला त्या महिषाशीं लढण्याला नेत्रसंकेत केला. अजय हंसतहंसत पुढं झाला व त्यानं क्षणार्धांत आपल्या शत्रूचा वध केला. हें पाहून मी आश्चर्यचकित होऊन अधीरतेनं अजयाच्या गळ्यांत हार घालायला पुढं झाल्यें, तोंच देवीनं माझ्याकडे पाहून गंभीरवाणीनं म्हटलं 'हिरण्मयी! अजयसिंहाच्या अंगास हात लावूं नकोस! तूं क्षत्रियकन्या असून रजपूतवीरास अंगवळणीं पडलेल्या शस्त्राघातांस भित्येस—तूं अजयास स्पर्श करण्यास योग्य नाहींस! नीट ध्यानांत धर.' हें ऐकून माझ्या अंगावर कांटा उभा राहिला. मीं मागं सरून लांबूनच अजयसिंहाच्या अंगावर हार फेंकिला. अजयानं हास्यवदनानं तो झेलला व गळ्यांत घालणार तों तरवारीस लागून त्याचे दोन तुकडे झाले व तो विसकटलेला हार भुईवर पडला. सिंहवाहिनी माझ्याकडे पाहून हंसली व अंतर्धान पावली."

हिरण्मयीच्या डोळ्यांस पाणी आलें. तिनें दीर्घ निःश्वास सोडून म्हटलें "कमल! तुझ्या दादाच्या अंगास हात लावण्याइतकी नसेल

माझी योग्यता! हें स्वप्न खरं कीं खोटं हें आतांच कळून येईल. ही बघ, आली सर्व मंडळी परत."

कमलावती म्हणाली "हिरण! तुझं स्वप्न खरंच गडे! हा पहा, भगवतीचा लाडका अजयसिंह गळ्यांत जयमाला घालून येत आहे! आणखी हें पहा, बाबा त्याच्याकडे कसे अभिमानानं पहात आहेत."

वीरगण तारामंडलास आपल्या जयध्वनीचा प्रतिध्वनि करावयास भाग पाडित होते. पंचमहाभूतें जणूं काय आज अजयाचा जयजयकारच करित आहेत, असा भास होत होता. चंद्र आपल्या शीतल किरणांनीं त्या शूर योद्ध्यास मंगलस्नान घालित होता. जसा आकाशांत तारागण —तसाच पृथ्वीवरहि पण तारागण! स्वारी राजवाड्याखालीं आली. हिरण्मयीच्या अंतःकरणांत जयाची दुंदुभी झडूं लागली. तिचें शरीर पुलकित झालें. तिच्या हातांस आतां आपण ही माळ अजयसिंहाच्या गळ्यांत केव्हां घालूं, असें झालें. हिरण्मयीनें अजयसिंहाच्यां शिरावर पडेल अशा बेतानें माळ फेंकिली. पण हाय! '**दैवमन्यत्र नीयते!**' माळ अजयाच्या गळ्यांत न पडतां त्याच्या खांद्यावर पडून तेथून उडून एका लांब दाढीच्या व एक डोळ्याच्या मुसलमानाच्या मस्तकावर जाऊन पडली. एकाक्ष यवनानें आपला डोळा वर फिरवून व हंसून हात जोडून सलाम केला व माळ गळ्यांत घातली.

कमलावतीच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. तिनें किंकाळी फोडून म्हटलें "हायहाय सर्व नाश झाला! कोणाच्या गळ्यांत?"

प्रकरण चौथें.

सम्राटाची विनंति.

रजपूत व मुसलमान वीर आपापल्या घोड्यांवरून उतरून वाड्यांत शिरले. राणा प्रतापसिंह व अकबर मात्र घोड्यावरून उतरून हळुहळू शहराकडे चालूं लागले. अकबरशहा म्हणाला "राणाजी! माझ्या म्हणण्यास आपला रुकार कां पडत नाहीं?"

"आपलें मागणें अगदीं असंभवनीय आहे! माझ्या उतार वय आपण माझ्यापासून माझ्या लाडक्यास दूर नेण्यास इच्छितां?"

"आपण विचार करून पहा. माझें म्हणणें उभयपक्षांस मंगल कारक आहे. आपल्या पुत्राच्या शौर्यौदार्यादि गुणांशीं आज माझ चांगलाच परिचय झाला आहे. दिल्लीच्या सरदार मंडळींत राहून त्याच्य गुणांत चांगली भर पडेल."

"काय, यवनदरबारांत राहून बाप्पारावळाच्या वंशजानें सद्गु शिकावेत ? अकबरशहा! माझ्या काळजाला घरे पडतात या आपल्य बोलण्यानें."

क्षणभर अकबराचा चेहरा लालभडक झाला; पण आपला तो क्रोध आंतल्या आंत दाबून बळेंच हास्यमुख करून त्यानें उत्तर दिलें "राणाजी, आपल्या पुत्रास जवळ ठेवून मी त्याला यावनिक आचारविचार शिकवीन, असें तुम्हाला वाटतें काय? अकबर हा रजपुतांचा पक्षपाती नाहीं, असें या भूतलावर कोण म्हणणारा आहे ?"

मागून कोणीसें बोललें "मेवाडराज! दिल्लीश्वर यथार्थ बोलतात. प्रसंगीं कोकिलासहि कावळ्यापाशीं शिकावें लागतें!"

प्रतापसिंहानें आगंतुकाकडे क्रोधयुक्त दृष्टीनें पाहून म्हटलें "तूं रे कोण?"

ब्रह्मचारीवेषी आगंतुकानें प्रतापसिंहासमोर येऊन आशीर्वाद देऊन म्हटलें "राणाजी! क्षणभर मनःसंयमन करून या ब्रह्मचाऱ्याचें म्हणणें ऐकून घ्या. आज संध्याकाळीं मी उदयसरोवराच्या कांठीं, राणा उदयसिंहाच्या देवळाच्या पाठीमागें भवानीपतीच्या ध्यानांत मग्न होतों. तोंच आकाशांत त्रिशूलधारी दिगंबरमूर्तीचा छायापात झाला. ती मूर्ति गंभीरवाणीनें म्हणाली 'एक दिवस हेंच वीरवृंदांचें निकेतन, हीच पुण्यभूमि स्मशानासारखी भयाण होईल! ग्वाल्हेरची राजकन्या हिरण्मयी हिच्याशीं आपल्या पुत्राचा विवाह करण्याचा

प्रतापसिंहाचा विचार आहे; तर तूं आतांच जाऊन त्यांनां सांग कीं, त्यांनीं हा विचार सोडावा अशी माझी इच्छा व आदेश आहे."

"तूं कोणी कपटी, भोंदू दिसतोस!"

प्रतापसिंह आणखी म्हणाला "माझ्या वीरश्रेष्ठ मित्राच्या रूपगुणयुक्त कन्येशीं मीं आपल्या मुलाचें लग्न करण्याचा विचार केला आहे हें भवानीश्वरास आवडणार नाहीं काय?"

ब्रह्मचाऱ्याचा चेहरा पूर्ववतच गंभीर राहिला. तो म्हणाला "मी देवाधिदेवाच्या आज्ञेप्रमाणें त्यांचें सांगणें आपणास निवेदन केलें आहे; आतां आपणास वाटेल तें करा. पण सावध रहा, भवानीपतीची आज्ञा मोडून सर्वनाशास कारणीभूत होऊं नका!"

इतकें बोलून उत्तराची प्रतीक्षा न करितां ब्रह्मचारी झपाट्यानें निघून गेला. कांहीं काळ प्रतापसिंह निःशब्द उभा राहिला. नंतर म्हणाला "दिल्लीश्वर! अपरिचित ब्रह्मचर्यवेषधारी या पाखंड्यावर मी विश्वास ठेवीन, हें मनांतसुद्धां आणूं नका! आपलें मागणें मी कबूल करितों. आतां चला माझ्या महालांत, आपण थोडी विश्रांति घेऊं. उद्यां सकाळीं अजयाला आपल्याबरोबर जायचें आहे. पण हें त्याला अझून माहीत नाहीं. तेव्हां तें त्याला कळविलें पाहिजे."

उभयतांनीं महालांत प्रवेश केला. प्रतापसिंहानें अजयास हांक मारिली. पितृभक्तिपरायण अजय आपल्या पित्यानें स्वीकारलेल्या खडतर व्रतांत त्याची सेवा करण्यास तत्पर असे. तो नेहमीं प्रतापसिंहाच्या महालांत हजर असे. वडिलांची हांक ऐकतांच अजय प्रतापसिंहासमोर हात जोडून उभा राहिला. प्रतापसिंह म्हणाला "बाळ अजय! दिल्लीश्वर आज तुझें शौर्य पाहून खुष झाले आहेत. अन् तूं त्यांच्याजवळ राहून त्यांनां सहाय्य करावेंस अशी त्यांची इच्छा आहे."

अकबरशहा म्हणाला "कुवरजी! आज तुम्हीं माझे प्राण वांचविलेत, या उपकाराची फेड करणें केवळ अशक्य आहे! तरी पण आपली जी जी

म्हणून इच्छा असेल ती पूर्ण करण्यास हा आपला ऋणी अक
प्राण खर्ची घालण्यास तयार आहे."

अजयसिंहानें आश्चर्ययुक्त मुद्रेनें प्रतापसिंहाकडे पाहिलें व अक रास म्हटलें "यवनराज! आज आपले प्राण वांचवावेत म्हण कांहीं मीं त्या जंगली रेड्यास मारिलें नाहीं. तर बाबांची आज्ञा पाळण्य करितां म्हणून मी इच्छा नसतांनासुद्धां आज यवनसेनेबरोबर मृगये गेलों. बाबा! आपल्याशीं मी जें कांहीं शिकलों, त्याचा परिणाम हाच का?

प्रतापसिंह म्हणाला "बाळ! तुझ्या मनांतला हेतु मी समजल पण विधात्याची इच्छा अखंडनीय आहे. अकबरशहांनांहि पण माणसां परीक्षा आहे. मेवाडच्या राजपुत्रानें क्षत्रियकुलकलंक मानसिंहाप्रमा यवनदास्य करावें, असें त्यांच्या मनांत नाहीं. तेव्हां मीं पुष्कळ विचा करून त्यांच्या म्हणण्यास रुकार दिला आहे."

अजयसिंहानें मस्तक लववून पित्याची आज्ञा मान्य केली. प्रताप सिंह पुढें म्हणाला "आणि तुझ्या आईच्या सांगण्याप्रमाणें हिरण्मयीश तुझें लग्न करून देणाचा माझा विचार आहे; पण कांहीं कारणामु ही गोष्ट लांबणीवर टाकावी लागत आहे. जेव्हां बेत ठरेल तेव्हां तुझ्या कडे दूत पाठवीन."

एकाएकीं अजयसिंहाचें मुखमंडल प्रफुल्लित झालें; पण लगे त्याच्यावर खेदाची छाया पडली. तो बाहेर जाण्यासाठीं म्हणून चाल लागला, तोंच राण्यानें त्याला म्हटलें "बाळ अजय! तूं उद्यां आग्र्यास जाणार. तेव्हां तुझी भेट पुन्हा कधीं होईल हें सांगवत नाहीं; परं तुला दोन गोष्टी सांगतों त्या पाळण्यांत मात्र हयगय करूं नकोस एक तर यवनांस सहाय्य करून हिंदूंबरोबर युद्ध करूं नकोस, व दुसरें हातांत तरवार धरल्याशिवाय यवनाला स्पर्श करूं नकोस! जा आतां वाड्यांत जा."

अजयसिंह विषण्ण वदनानें शयनमंदिराकडे जाण्यास निघाला.

प्रकरण पांचवें.

स्वप्नमय जीवन.

दोन प्रहर रात्रीचा सुमार. अजयसिंह आपल्या खोलीची खिडकी उघडी टाकून आकाशाकडे टक लावून पहात होता. आकाशांत चंद्र विलसत होता, मेघहि नव्हते; तरी पण सर्वत्र अंधकारमय दिसत होतें. अवनी निःस्तब्ध होती. श्वासनिश्वासाशिवाय कसलाच शब्द ऐकूं येत नव्हता. क्वचित् आलाच तर घूकांचा अमंगलसूचक चीत्कार कानीं येई. अजयसिंहानें कितीकदांतरी याच खिडकींतून, अशाच अंधकारपूर्ण रात्रींकडे पाहिलें असेल; पण आकाशांत चंद्र प्रकाशत असतां आणि एकहि ढग नसतां असा अंधकार त्याच्या कधींच दृष्टीला पडला नव्हता! भीति, कीं विषाद, यांपैकीं त्याच्या हृदयास काय टोंचत होतें, हें त्याला कांहींच कळेना! जणूं काय त्याच्या अंतःकरणांतहि या कालिमामय रात्रीचें प्रतिबिंबच पडलें होतें. त्यानें दीर्घ निश्वास सोडून म्हटलें "मी क्षत्रिय-वीर-क्षात्रसूर्य प्रतापसिंहाचा पुत्र. असें असतां आज या सृष्टीच्या भेसूर स्वरूपाकडे पाहून माझें मन असें कां बरें कचरावें?"

त्यानें स्वतःचा धिक्कार केला व खिडकी बंद करून घेऊन तो शय्येवर येऊन पडला. पण काय? तेंच अंधकारपूर्ण आकाश—तो घोर अंधार त्याच्या डोळ्यांपुढें दिसूं लागला! जणूं काय या जगतांत आणखी दुसरें कांहींच नाहीं! केवळ अनंतव्यापी अंधार व त्याच्यावर अनंत आकाश! खालीं, वर, मागें, पुढें कालिमामय काळेंकुट्ट आकाश!

त्यानें डोळे मिटले. पण आतां तर पूर्वीचा भयंकर अंधार अधिकच भयंकर भासूं लागला. आधींच काळा असलेला आकाशाचा रंग अधिकच काळाकुट्ट दिसूं लागला. इतक्यांत आकाशपटावर एक सौंदर्यमयी मूर्ति चित्रित झाली. ती त्याची शैशवसखी हिरण्मयी. हळुहळू हिरण्मयीची सुवर्णकांति अंधारांत विलीन होऊं लागली. पहातां पहातां हिरण्मयीच्या वपूचा अंधाराशीं एकजीव झाला. अजयसिंह चकित होऊन उभा राहिला, व चंचल पदांनीं तो खोलींत

येरझारा घालूं लागला. तो आपल्याशींच विचार करूं लागला "आजच्या या चित्तचांचल्याचें कारण काय असावें बरें? भावी अमंगलाचें हें सूचक तर नसेल? भविष्यत् अदृष्टाच्या भीतीनें मी कधींच गांगरलों नव्हतों! अमंगलाशीं झगडणें हें तर आम्हां क्षत्रियवीरांचें कर्तव्य आहे. मी येथून गेल्यावर हिरण्मयीवर संकट तर येणार नाहीं ना? संकट येणार असल्यास कोणतें येणार? आपण जवळ असलों तर तिचें संकट दूर करतां येईल. तर मग अकबराबरोबर जाण्याचें नाकारावें? नाहीं! क्षत्रियपुत्र होऊन पित्याची आज्ञा मोडायची? वचनभंग करायचा? छत्!"

तो पुन्हा जाऊन शयनावर पडला. पण काय? सारखी तळमळ! किती तरी वेळानें त्याचा किंचित् डोळा लागला. पण तेथेंतरी स्वस्थता कोठें होती? झोंपेंत त्यानें पुढील स्वप्न पाहिलें. एक वेडी विकटहास्य करित त्याच्यासमोर आली. दहा वर्षांपूर्वीं एके दिवशीं सायंकाळीं अरवली पर्वतावर हिरण्मयीचा मोर धरून देण्यास अजयसिंह गेला होता, त्या दिवशीं हीच वेडी अशीच हंसत हंसत त्याच्या समोर येऊन उभी राहिली होती. वेडी म्हणाली "तूंच ना या वेडीच्या हातून हिरण्मयीचं रक्षण करण्याची प्रतिज्ञा केली होतीस? आतां कुठं आहेस तूं अन् कुठं आहे तुझी हिरण! ही पहा—"

वेडी आकाशाकडे बोट दाखवून आवेशानें म्हणाली "ही पहा—तुझी लाडकी हिरण अंधकाराच्या भयंकर जाबाड्यांत सांपडली आहे! आतां कोणता वीर तिला सोडवितो, तें पहायें!"

बोलतां बोलतां वेडी हंसत हंसत अदृश्य झाली. अजयसिंहाची झोंप उघडली. त्यानें उठून सगळीकडे पाहिलें, पण खोलींत दुसरें कोणीच नव्हतें. तेव्हां त्याला समजलें कीं, आपण पाहिलें तें निव्वळ स्वप्न! झोंप यावी म्हणून त्याचे पुन्हा यत्न सुरू झाले; पण इतक्यांत उजव्या बाजूकडील मंदिरांतून कोणा तरी स्त्रीची भययुक्त किंकाळी ऐकूं आली. या मंदिरांत अजयसिंहाची बहीण कमलावती व हिरण्मयी

निजत असत. किंकाळी ऐकतांच ही हिरण्मयीच ओरडली, हें अजयसिंहानें तत्काळ ओळखलें. इतक्यांत याच वेळेस आकाशांत कोणाच्या तरी टाळ्यांचा व कोणाच्या तरी हास्याचा प्रतिध्वनि झाला. त्याच वेडीच्या ह्या टाळ्या! त्याच वेडीचें हें हास्य! केवढ्या आश्चर्याची गोष्ट! मग आपण पाहिलें तें स्वप्न नव्हे तर? अजय स्तंभितच झाला!

लगेच तो मंदिराच्या दाराशीं आला व त्यानें मोठ्यानें विचारलें "कमल! काय झालें ग?"

कमलावतीनें कांपऱ्या आवाजानें उत्तर दिलें "दादा! इकडे ये, हिरण स्वप्नांत भ्याली आहे."

अजय मंदिरांत गेला. पहातो, तों हिरण्मयी कमलावतीच्या वक्षःस्थलावर मुखकमल ठेवून रडत आहे. तिची सुकुमार देहलता वाऱ्यानें हालविलेल्या माधवीलतेप्रमाणें कांपत होती. अजयानें विचारलें "हिरण! काय झालें तुला?"

हिरणचे डोळे विधुकरस्पर्शानें उल्लसित होणाऱ्या कुमुदिनीप्रमाणें विकसित झाले. आपल्या बुभुक्षित नेत्रांनीं एकवार अजयसिंहाकडे पाहून तिनें विचारलें "अजय! खरं सांग, तूं बादशहाबरोबर आग्र्यास जाणार का?"

आजपर्यंत अजयसिंहानें असे विषादामुळें मधुर व निराशेमुळें कोमल शब्द हिरण्मयीच्या तोंडून कधींहि ऐकले नव्हते. असे भावनामय आणि म्हणूनच प्रेमस्निग्ध, असे विषादपूर्ण आणि म्हणूनच सुधामय प्रेमकटाक्ष फेंकतांना अजयानें हिरणच्या डोळ्यांस कधींहि पाहिलें नव्हतें. त्यानें विचारलें "तुला कोणीं सांगितलें हिरण?"

हिरणच्या डोळ्यांनीं पुन्हा तसेच प्रेमकटाक्ष फेंकिले. तिच्या मुखांतून पुन्हा तसेच प्रेमस्निग्ध मधुर शब्द बाहेर पडले. "अजय! दहा वर्षांपूर्वीं एके दिवशीं संध्याकाळीं आपण नदीतीरीं पहाडांत खेळत असतांना आपल्यासमोर एक वेडी आली होती, तें तुला आठवतं?

तीच आज माझ्या स्वप्नांत येऊन मला म्हणाली 'कां? आतां माझ्या हातांतून तुला कोण सोडवतं तें पहात्यें! आतां कुठं आहे तुझा अजय अन् कुठं आहेस तूं? उद्यां तुझा अजय तुला सोडून आग्र्यास जाणार?' मी मोठ्यानं ओरडून जागी झाल्यें व ती वेडी विकट हास्य करित व टाळ्या वाजवित आकाशांत निघून गेली."

अजयसिंहाच्या अंगावर शहारे आले! हिरण्मयीचें सांत्वन कसें करावें, हें त्याला कांहींच समजेना. त्यानें आपल्या त्या शैशवसखीचे ते विषादमय—अमृतमय अधर, ते नैराश्यमय—आदरमय नयन डोळे भरून पाहिले. पण लगेच अश्रुधारांनीं त्याची दृष्टि अंध केली. लगेच तो उठून उभा राहिला. तोंड फिरवून तो कमलावतीस म्हणाला "कमल! हिरणचें सांत्वन कर. भिण्याचें कांहीं कारण नाहीं; मी आग्र्याहून लवकरच परत येईन."

इतकें बोलून अजयसिंह झपझप पावलें टाकित तेथून निघून गेला. आपल्या शयनमंदिरांत आल्यावर तो स्वतःशींच म्हणाला "काय, हें सर्व स्वप्नच ना? विधात्या! मनुष्यजीवन स्वप्नमयच का?"

प्रकरण सहावें.

चित्रपट.

वाचकहो! चला दिल्लींत. हा बघा शहाजादा सेलीम आपल्या बगीच्यांत अबुल फाजलच्या जारिणीपुत्रास—सखायत अल्लीस बरोबर घेऊन सुरापान करण्यांत मग्न झाला आहे. हातांतील प्याला घशांत ओतून हा काय म्हणतो आहे, ऐका. "सखायत! आतां विलंब करणें मुळींच उपयोगी नाहीं. मला वाटतें, बाबांच्या हल्लींच्या अविचाराच्या वर्तनानें दिल्लीचें सिंहासन लवकरच हिंदूंच्या हातीं जाईल!"

सखायतचा सुरापानाचा अभ्यास बेताचाच होता. आज जरा वारुणाबाईची सेवा अधिक घडल्यामुळें स्वारी स्वर्गांतून पाताळांत व पाताळांतून अन्यलोकीं बरीच जात येत होती! आवेशानें तो म्हणाला

"जहांपनाह! हें काय बोलतां? दिल्लीच्या तक्तावर काफर बसेल! आणि आम्हीं जिवंत असतां हें सहन करूं?"

"खोटें म्हणतों का मी? तुला दिसत नाहीं वाटतें? काफर मानसिंहाचे आपल्या भाच्यास दिल्लीची गादी मिळावी म्हणून सारखे प्रयत्न चालले आहेत."

"जहांपनाह! या सेवकास आज्ञा व्हावी, कीं त्या पाप्याचें शिर आपल्या चरणकमलावर वाहिलेंच समजा!"

"आणखी हें नवल पहा. अहमदनगरच्या स्वारीवर जाण्याकरितां म्हणून एक अजागळ, बिन दाढीमिशांचें कोवळें पोर सेनापति करून धाडलें आहे! माझी स्वतःची त्या स्वारीवर जाण्याची फार इच्छा होती, पण तें बादशहाला नाहीं पडलें पसंत!"

"पण तें एका अर्थी बरेंच झालें! जंगली जनावराबरोबर झुंजण्यांत व मनुष्यावरोबर युद्ध करण्यांत किती अंतर आहे, हें आतां या काफराच्या पोरास चांगलें समजून येईल!"

"तूं काय म्हणतोस, मला कांहींच समजत नाहीं. दोनच प्यालांत गुंगलास वाटतें?"

सखायतअल्ली म्हणतो "आपणास माहीत नाहीं का? हा त्या प्रतापसिंहाचा कारटा—एका रेड्याला मारिलें म्हणून बादशहा त्याच्यावर बालंबाल खुष झाले आहेत!"

"केवढा वेडेपणा! काय म्हणावें याला! प्रतापसिंहाशीं तह करायचें काय नडलें होतें? प्रतापसिंहाचें म्हणणें कबूलच करायचें होतें, तर हा इतका पैसा कां खर्च केला? उगीच्याउगीच इतका रक्तपात कशाला करविला व इतके लोक पहाडांत उपाशीं कां मारविले?"

"पुन्हा प्रतापसिंहाशीं लढाई सुरू झालीच पाहिजे, जहांपनाह! मी आपणाला जिवांत जीव आहे तोंपर्यंत सहाय्य करीन. आणखी याबद्दल मला कांहींसुद्धां नको! फक्त एकच जहांपनाह—"

स्वभावतःच नीचप्रकृति, आणखी त्यांत सुरापानानें उल्लू बनलेला सखायतअल्ली सेलीमच्या पायांपाशीं जाऊन पडला. त्यानें सेलीमचे पाय आपल्या डोक्यावर ठेवून म्हटलें "जहांपनाह! आपण चहाल तर मेवाडच्या लढाईत जय हा ठरलेलाच! मी आपल्याला सहाय्य करीन पण आपणाजवळ एकच भिक्षा मागतों. माग म्हणाल तर मागेन कोणती ती!"

सेलीम म्हणाला "काय तें बोलना! एवढें अवडंबर कशाला?"

"हें पहा जहांपनाह! आपल्या या गुलामाच्या जिवाला आतांशा चैन नाहीं. त्याच्या अंगांत बळ नाहीं, स्फूर्ति नाहीं, कांहीं नाहीं! हाय! दिवसें दिवस मी रोड होत चाललों आहें! याला कारण काय म्हणाल तर चिंता—घोर—घोर—भयंकर चिंता!"

"कसली चिंता रे मूर्खा?"

"कसली चिंता! हाय हाय! प्रेमाची चिंता! जहांपनाह! प्रेमाची चिंता! त्या चंद्रमुखी चारुगात्रा सुंदरीची चिंता! मी आपल्या मनांतलें सर्व कांहीं आपल्याला सांगतों. आज दोन महिने झाले, बादशहाबरोबर मी उदयपुराला गेलों होतों. रात्रीं शिकार करून परत राजवाड्यापाशीं आलों. हाय हाय! काय सांगूं! त्याच वेळेस त्या सुरसुंदरीनें माझ्या गळ्यांत फुलांची माळ घातली! छे छे, माळ नव्हे—माझ्या डोक्यावर अग्नि फेंकिला! माझ्या सर्वांगाला आग लावली! ती आग आज दोन महिने मला जाळित आहे, जहांपनाह! आतां ती माझ्या हृदयाला जाऊन भिडली आहे! या जगांत असें सुंदर रमणीरत्न असेल असें मला स्वप्नांतसुद्धां वाटलें नव्हतें! मी कःपदार्थ! अधमाधम! तसा नसतों, तर आजपर्यंत तिचा लाभ तरी करून घेतला असता, नाहीं तर प्राण तरी दिला असता! धिक् माझें जीवन! धिक् माझा मनुष्यजन्म!"

बोलतां बोलतां सुरामत्त सखायत सेलीमच्या पायांवर डोकें ठेवून रडूं लागला. सेलीमनें हंसून म्हटलें "अशी ती सुंदरी तरी कोण?"

'हाय हाय! तें मी आपणास कसें सांगूं शकेन? मेवाडची लढाई झाली तर तें आपणास सर्व समजेल. मी जरी जन्मांत तिला एकदाच पाहिली आहे, तरी लाखांतून ओळखून काढीन. मी आपणास युद्धांत सहाय्य करीन. लढाईंत आपणास यश येईलच. माझें एवढें मागणें मान्य करा जहांपनाह!" सखायतनें मद्याचा पेला पुढें केला.

दाराआड, सायंकाळच्या अस्पष्ट प्रकाशांत, सर्वांगास भस्मलेपन करून जीर्णवस्त्रें परिधान केलेली व मानेवर केश मोकळे सोडलेली कोणी एक उन्मादिनी उभी होती. या सुहृद्द्वयांच्या हितगुजाच्या कथा श्रवण करण्यांत तिचीं श्रवणेंद्रियें अगदीं गढून गेलीं होतीं. सेलीम म्हणाला "सखायत! तूं अगदीं मूर्ख कच्या दिलाचा आहेस! तसा नसतास तर एका सामान्य काफर तरुणीसाठीं तूं मला बाबांच्या मताविरुद्ध लढाई करण्यास प्रवृत्त करूं पाहिलें नसतेंस!"

पुढें केलेला मद्याचा पेला जमिनीवर ठेवून सखायतनें आपले दाढीचे केश दोन्हीं मुठींत गच्च धरले. त्याचे डोळे पाण्यानें भरून आले व तो रुदन करूं लागला. कांहीं वेळानें तो म्हणाला "काय म्हटलें जहांपनाह! सामान्य बायको! हायरे दैवा! त्याच अप्सरेला-त्याच अस्मानच्या बिजलीला जहांपनाह सामान्य काफरनारी म्हणतात? आज दोन महिने मी आंतल्याआंत जळत राहिलों तसाच मेलों असतों, तर काय वाईट झालें असतें? आपलें दुःख आपल्या कलीजाला सांगून कमी करावें म्हणून बोललों, तों येथें गोड शब्द दूरच राहिले-पण काय म्हटलेंत जहांपनाह! सामान्य काफरतरुणी! आपल्या या गुलामाचा खुदाच्या घरच्या बिदागीचा दिवस ठेपला! आतां ह्या प्राणाचें ओझें वाहण्याची आवश्यकता उरली नाहीं. जातों मग आतां, ही संभाळा आपली वारुणी अन् हें सुवर्णपात्र. मी आज त्याच सुवर्णपात्रांतून आपल्या मनांतल्यामनांत वारुणीपान करीन! जातों आतां! आपला हा गुलाम आपली व जगाची परवानगी मागतो, जहांपनाह!"

सुरामत्त, विव्हलचित्त, नीचाशय सखायतअल्ली लगेच तेथू जाण्यास निघाला. अकस्मात् त्याची दृष्टि दाराबाहेर उभी असलेल्य वेडीवर पडली. सखायतची भीतीनें गाळणच उडाली! त्याची दारूच निशा पार उतरली. "जहांपनाह! ही डाकीण पहा!" असे भयपू शब्द उच्चारतांना त्याची बोबडीच वळली.

वेडी हळुहळू पुढें सरली. सखायतनें सेलीमचे पाय घट्ट धरून तो ओरडला "मला वांचवा! मेलों मेलों—"

सेलीमनें वेडीकडे पाहून म्हटलें "भिऊं नको वेड्या, ती भूत नव्हे!"

"भूत नाहीं पण देवदूत आहे! पिशाची कधीं अंधारांत उभी राहून प्रेमाच्या गोष्टी ऐकत बसेल?" वेडी गंभीर स्वरानें म्हणाली. "भूत कधीं राजवाड्याच्या बागेंत येण्याचं साहस करील? पिशाची कधीं एका अप्सरेची छबी हृदयाशीं धरून लोकांच्या मनांतला प्रेमाग्नि शांत करण्यास देशोदेश हिंडेल? हें पहा, वेड्या भूतांनीं कधीं अप्सरेचं असं सुरेख चित्र काढलं आहे?"

बोलतां बोलतां वेडीनें आपल्या वस्त्रांत लपविलेली एक सुंदर तसबीर बाहेर काढून ती सेलिमासमोर ठेविली. सेलीमनें तीं हातांत घेऊन पाहिलें, तों ती एका सौंदर्यशालिनी किशोरीची प्रतिमा! सखायतअल्ली एकदम उठून उभा राहिला व सेलीमच्या हातांतील ती तसबीर हिसकून घेऊन क्षणभर हृदयाशीं धरून म्हणाला "हीच—हीच ती परी! ह्याच सौंदर्याच्या बिजलीनें माझ्या हृदयास आंच लावली आहे. तेच हे गाल! तेच हे डोळे! डाकिणी! तुला ही मूर्ति कोठें दिसली?"

"खरें सांग, ही कोणाची तसबीर?" सेलीमनें गंभीरवाणीनें वेडीला विचारलें.

"ही तसबीर? त्याच हडळीची, त्याच पिशाचिनी ताराबाईच्या पोरीची—त्या हिरण्मयीची! आणि हें पहा, ही ज्या तरुणाच्या गळ्यांत माळ घालित आहे तो प्रतापसिंहाचा धाकटा मुलगा अजयसिंह!

हाय हाय! अजयसिंहाच्या गळ्यांत ही माळ घालणार व हिची मनकामना पूर्ण होणार!"

सेलीमनें उत्तर दिलें "छत्, ही गोष्ट घडणेंच नाहीं! तूं निर्धास्त ऐस. जर खरोखर अशी भुवनमोहिनी अप्सरा या जगांत असेल तर तिला ह्या काफराच्या पोराच्या गळ्यांत माळ घालतां येणार नाहीं, हें पक्कें समज! ही सेलीमच्या अंकासच शोभा देईल!"

"पाहीन, पाहीन बरं, हिची मनकामना सिद्ध होते कीं तुमची प्रतिज्ञा पूर्ण होते!" असें म्हणून वेडी झपाट्यानें निघून गेली.

सेलीमनें एका हुजऱ्यास हांक मारून म्हटलें "अबदुल! या वेडीच्या मागोमाग जा. ही कोठें जाते, कोठें राहते, हें सर्व नीट लपून लपून पहा. उद्यां पुन्हा याच वेळेस मला भेट, जा. हुकुमाची नीट बजावणी कर. सखायत! एक पेला भर रे आणखी?"

वेडी हळुहळू आपल्या मनाशींच गुणगुणत दिल्लीच्या दक्षिणभागास यमुनेच्या कांठीं असलेल्या अरण्यांत शिरली. या अरण्यांत सुमारें शंभर रमणी एकत्र बसल्या होत्या. त्या सर्व यौवनसंपन्न व सौंदर्यपूर्ण होत्या. वेडीला पाहतांच त्या सर्वांनीं उठून उभें राहून तिचा सत्कार केला.

त्याच निर्जन अरण्यांत एक रत्नमंडित सिंहासन होतें. तरुगण चंद्रप्रकाशांत नहात होते. तटिनी यमुना शशिरायास हृदयाशीं धरून हास्यमय क्रीडा करित होती. जगत् सर्व आनंदमय दिसत होतें.

सर्वांनीं मिळून उन्मादिनीचा पूर्ववेष उतरून तिला बहुमूल्य भरजरी पोशाख चढविला. तिच्या अंगावर रत्नखचित अलंकार घातले. कांहीं जणी तिच्यावर रत्नाच्या मुठीच्या चवऱ्या ढाळूं लागल्या व कांहींजणी तिच्या अंगास सुवासिक द्रव्यांचें लेपन करूं लागल्या. उन्मादिनी आतां भुवनेश्वरी बनली. तिच्या रूपाचा चंद्र हेवा करूं लागला चंद्रा! हा उपद्व्याप कशाला करतोस बाबा? आपल्या देहावरला डाग काढलास, तरी या मुखचंद्राची बरोबरी करणें तुला अशक्य आहे! मग सकलंक असतां हा खटाटोप कां म्हणून?

वेडी म्हणाली "आज त्या राक्षसिणीच्या रूपानें सेलीमच्या हृदयांत प्रचंड वणवा पेटवून तर मी आल्यें; पण इतक्यांतच मला हा उंची पोशाख कां घातलात? जोंपर्यंत माझ्या हृदयांतील सूड पा शांत होत नाहीं, तोंपर्यंत या वेषानं मी सुरेखका दिसेन? सख्यांनों जा, लवकर जा, माझा आपला वेडीचा पोशाख पुन्हा आणून द्या."

प्रकरण सातवें.

नवे सेनापति.

आग्र्याच्या नवीन राजप्रासादांतील एका सुंदर दिवाणखान्यांत बादशहासमोर अजयसिंह एकटाच बसला होता. दिल्लीश्वरानें कांहीं वेळ विचार करून म्हटलें "मेवाडराजकुमार! आपला माझ्या म्हणण्यावर विश्वास बसत नाहीं? अंत:पुरांत राहणाऱ्या एका अबलेवर हजारों जवानमर्द गडी घेऊन स्वारी करण्याचा प्रसंग यावा ह्याचें आपणास नवल वाटतें?"

"दिल्लीश्वर! अशांतला कांहींच प्रकार नाहीं. मला या स्वारीबद्दल मुळींच आश्चर्य वाटत नाहीं. भारतललनांचें अप्रतिम देशवात्सल्य, अतुल्य वीरत्व आपण स्वत: डोळ्यांनीं पाहिलें नाहीं काय? राजस्थानच्या प्रत्येक अंत:पुरांतील वीररमणींच्या हृदयांत वीरजननी भारतमातेची प्रतिमा आपण पाहिली नाहीं काय? हिन्दुरमणींचें विस्मयकारक वीरत्व भारतवर्षाच्या इतिहासांत सुवर्णांकित अक्षरांनीं लिहिलेलें नाहीं काय?"

अकबर हंसून म्हणाला "परंतु आतां ज्या स्त्रीशीं युद्ध करायचें आहे ती हिन्दू नसून मुसलमान आहे!"

"असेना! तरी पण भारतरमणीच ना? चंदनाच्या वनांत देवदारू उत्पन्न झाला तरी त्याला चंदनाचा वास आलाच पाहिजे!"

"मग महंमदी स्त्रिया गुणरूपानें हिन्दूस्त्रियांच्या बरोबरीच्या असूं शकतात, हें तुम्हाला कबूल आहे तर? आतां मी आपलें मत तुम्हाला

सांगतों, ऐका. जर कोणी भारताचें मंगल चाहत असेल तर त्याला जोंपर्यंत हिन्दूमुसलमानांत परस्परांत विवाहादि संबंध होत नाहींत तोंपर्यंत या उभयतांचें ऐक्य होणें केवळ अशक्य आहे, हें कबूल केलेंच पाहिजे; आणखी, असें ऐक्य झाल्याशिवाय भारतभूमीचा जगावर दरारा बसणें अगदीं अशक्य आहे, हें माझें ठाम मत आहे!"

"परंतु जोंपर्यंत हिन्दसाम्राज्याच्या सिंहासनावर केवळ यवनच बसतील, तोंपर्यंत हिंदू लोक त्यांनां लुटारू म्हणणारच!"

"केवळ मुसलमानांनींच दिल्लीच्या तक्तावर बसावें, असें माझें मुळींच म्हणणें नाहीं; आणि म्हणूनच क्षत्रियवीर अजयसिंहाचा विवाह त्याच्या पित्याच्या संमतीनें एका उच्चकुलोत्पन्न आणि रूपगुणशाली यवनतरुणीशीं करून द्यावा, असा माझा विचार आहे."

"बाबांनीं संमति दिली, तरीहि अजयसिंहाचा एका मुसलमान स्त्रीशीं विवाह होणें अगदीं अशक्य आहे!"

"आणखी, जर राणाजी हिरण्मयीशीं आपल्या विवाहाचा बेत रहित करतील, तर?"

अजयसिंहाचा चेहरा एकदम लालभडक झाला! लगेच पांढरा फटफटीत झाला. शरीराचे रोमांच ताठ उभे राहिले. त्यानें एकवार तीव्रदृष्टीनें अकबरशहाकडे पाहिलें व लगेच त्याची केविलवाणी, चिन्तातुरदृष्टि आकाशपथाकडे रोखलेली दिसली. अकबरशहाचें गंभीर मुख गंभीरतर झालें. तो म्हणाला "बेटा अजय! दिल्लीश्वराचें तुझ्यावर पुत्राप्रमाणें प्रेम नाहीं असें तुला वाटलेंना? मी आमच्या तहाकरितां म्हणून तुझ्या भावीसुखांत माती कालवीन, हें तूं मनांत देखील आणूं नकोस! मी देखील एक वेळ तुझ्यासारखा तरुण होतों. अकबराच्या मनांत देखील एकदा प्रेमाचा दुर्दमनीय ओघ वेगानें वहात होता. मला तुझ्या मनांतला भाव समजला—पण हें काय? दिल्लीहून स्वार? समजलों!"

याच वेळेस एक घोडेस्वार वेगानें घोडा फेंकित राजवाड्याक
येत होता. बादशहा तटकन् उभा राहून म्हणाला "समजलों! अक्कल
शून्य सेलीमानें दिल्ली शहरास आग लावली असेल! नाहीं तर वृ
मानसिंहाच्या पांढऱ्या दाढीस–"

अकबराचें वाक्य पुरें झालें नाहीं तोंच घोडेस्वारानें मुजरा केल
व गुडघे टेंकून तो तेथेंच उभा राहिला. गंभीरवाणीनें बादशहा म्हणाल
"काय बातमी आहे?"

स्वारानें पुन्हा वंदन केलें व बादशहासमोर एक लखोटा टाकिला. बादशहा पत्र वाचण्यांत चूर झाला. पत्र वाचून झाल्यावर त्याच्या मुद्रेवर चिंतेची गाढ छाया पसरली. त्यानें पुन्हा पत्र उचललें व पुन्हा वाचलें. त्याच्या भव्य कपाळावर चिंतेमुळें सुरकुत्या पडल्या व चर्येवर विषादाची लहर मारूं लागली. तो आपल्याशींच पुटपुटला "रजपुतकन्या! सखायतअल्ली–उदयपुरचा तह!"

अजयसिंहाकडे तीव्र पण दयार्द्र, चिन्तातुर पण आशापूर्ण अशा दृष्टीनें त्यानें पाहिलें. बादशहानें पत्राचे फाडून फाडून तुकडे केले. हुजऱ्यास हांक मारून म्हटलें "महंमद!"

महंमद चटकन् धावत आला. बादशहानें त्याला पागेंतून सर्वांत चपळ घोडा आणण्यास सांगितलें व दूतास निरोप दिला.

महंमद स्वारास घेऊन पागेकडे चालता झाला.

अकबरानें अजयसिंहाचा हात धरून म्हटलें "बेटा अजय! अहमदनगराकडील युद्धाचा भार तुझ्यावरच आहे. जपून वाग. रजपूत वीरास शोभेलशा, शूर प्रतापसिंहाच्या वीरपुत्रास योग्यशा, व अकबराच्या जीवलग व पुत्रवत् प्रिय सेनापतीनें करावें अशा रीतीनें हें काम पार पाड. जय देणार खुदा आहे! मी केव्हां परत येईन हें कांहींच निश्चित नाहीं. पहा, या नारीच्या शौर्यानें दिपून जाऊं नकोस किंवा तिच्या डोळ्यांच्या

कटाक्षबाणांनीं जेर होऊं नकोस! तुझ्या या कामगिरीबद्दल तुला एकच इनाम व तें सुरसुंदरी हिरण्मयी!"

महंमदानें घोडा तयार करून आणिला. तत्काळ बादशहा घोड्यावर स्वार झाला. बरेचसे घोडेस्वार मागून जाण्यास निघाले! पण अकबरानें त्यांनां हातानेंच न येण्यास खुणाविलें. भारतसम्राट् अकबरशहा एकटाच वायुगतीनें उदयपुराकडे जाण्यास निघाला.

प्रकरण आठवें.

यावनिक परिणय.

निदाघांतील रात्रीच्या चतुर्थ चरणाची शेवटची घटका. निशानाथाचे प्रेमाभिनयपूर्ण नाटक संपत आलें होतें. त्या प्रीतिमय, आलोकमय, रंगभूमीवरील एक एक दीप हळुहळू विझत होता. हिरण्मयी एकटीच उदयपुरच्या राजवाड्यामागील बगीच्यांत उभी होती. रोज या वेळीं देवपुजेकरितां फुलें खुडण्याचा तिचा नियम असे. आज तिचा मुखचंद्र अगदींच म्लान दिसत होता. जणूं काय आकाशांतील म्लान चंद्राचें या निसर्गदर्पणावर हें प्रतिबिंबच पडलें होतें! किती वेळ तरी हिरण्मयी जागच्याजागींच उभी होती. कांहीं काळानंतर हिरण्मयीच्या डोळ्यांतून अश्रूंचा प्रवाह सुरू झाला. तिनें पदरानें डोळे पुसले व त्यांनां आकाशनिरीक्षण करण्याकरितां नियुक्त केलें. नंतर तिनें नेत्र मिटून घेतले व वर आकाशाकडे तोंड करून आणि दोन्ही हात जोडून म्हटलें "हे न्यायपरायण, सर्व शक्तिमान् प्रभो! माझं स्वप्न खरंच होणार काय? होणार असेल तर माझ्या अजयावरचं हें संकट कसं दूर होईल? मी काय करूं म्हणजे त्या संकटाचं निवारण होईल?"

एकाएकीं आकाशांत "होईल, खात्रीनें होईल!" या शब्दाचा प्रतिध्वनि झाला. हिरण्मयीनें डोळे उघडून पाहिलें, तों तिच्यासमोर जटाधारी, भस्मचर्चित एक ब्रह्मचारी मूर्ति उभी असलेली दिसली. ब्रह्मचाऱ्याची शरीरकांति फारच तेजःपुंज होती. त्याच्या वदनमंडलास

स्वैरगतीनें वाढलेल्या श्मश्रूंनीं व जटांनीं फारच गंभीरता आणिली होती. त्याच्या विशाल नेत्रांवर प्रातःकालच्या वाऱ्यानें उडविलेल्या जटा विखुरल्या होत्या, त्यामुळें त्याचे डोळे शैवालामध्यें गुरफटलेल्या कमला-सारखे शोभिवंत दिसत होते. दयापूर्णस्वरानें ब्रह्मचारी म्हणाला "बेटा, भिऊं नकोस! भवानीपति सर्व अमंगल दूर करील!"

हिरण्मयीच्या मनांत ब्रह्मचाऱ्याविषयीं अत्यंत आदरबुद्धि उत्पन्न झाली. ती हात जोडून विनयानें म्हणाली "महाराज! आज स्वप्नांत मीं अजय-सिंहाला संकटांत पडलेलं पाहिलं. महाराज, हें खरंच का? असं असेल तर कांहीं उपाय सुचवा."

ब्रह्मचाऱ्यानें डोळे मिटून घेतले व क्षणभर तो ध्यानमग्न झाला. समाधि उतरल्यावर तो म्हणाला "तुझें स्वप्न खरेंच, पण भ्यायचें कांहीं कारण नाहीं. बेटा! तूं माझ्याबरोबर या जवळच्या देवळांत चल व देवाला संकट घाल, तो तुझ्या सर्व इच्छा पूर्ण करील!"

हिरण्मयी ब्रह्मचाऱ्याकडे टकमक बघूं लागली. ब्रह्मचारी किंचित् हंसत, दयार्द्र दृष्टीनें तिच्याकडे पाहून लडिवाळपणानें म्हणाला "बेटा! अशी भितेस कां? देऊळ जवळच आहे. तूं आत्तां परत येशील!"

हिरण्मयी ब्रह्मचाऱ्याबरोबर चालूं लागली. हिरण! मूर्खे! माघारी फीर! अजून तरी माघारी फीर! कांहीं दूर गेल्यावर ती एका लहानशा देऊळवजा घराजवळ थांबली. ब्रह्मचारी म्हणाला "बेटा! जा आंत देवळांत, देवाची पूजा कर व नवस करून परत ये."

हिरण्मयीच्या मागोमाग ब्रह्मचारी आंत शिरला व देवळाचें दार दोन्हींकडून बंद झालें. महादेवाची मूर्ति कोठें आहे हें पहाण्याकरितां हिरण्मयीनें चोहींकडे पाहिलें, पण हें देऊळ नव्हे ही—मशीद! तेथें महादेवाच्या मूर्तीचें नांव नाहीं, पण एक संगमरवरी चबुत्रा होता. या चबुत्र्यावर एक लोखंडाचा पत्रा ठोकला होता, व त्यावर एक फुलदानी व एक लहानसें पुस्तक ठेविलें होतें. एक पांढरी दाढी-मिशीवाले मियांसाहेब चबुत्र्याशेजारींच बसले होते, व दोघे तरुणहि

पण तेथें होते. यांपैकीं एकाच्या तोंडावर राजतेज स्पष्ट झळकत होतें. पण हा दुसरा कोण? त्याला पहातांच हिरण्मयीच्या अंगावर अकस्मात् कांटा उभा राहिला. तिनें याला कधींतरी पाहिलें होतें खास! अजयाच्या खांद्यावरून उडून ज्या एकाक्षाच्या गळ्यांत हिरण्मयीचा हार पडला होता तोच हा एकाक्ष! मियांसाहेब हंसत हंसत व डोळे मिचकावित मिचकावित आतां पुढें झाले. भयभीत हिरण्मयीनें ब्रह्मचाऱ्याकडे दृष्टि फेंकली, पण ब्रह्मचारी बोवा कोठें होते! ते आंत आले खरे, पण आतां त्यांच्या जागीं पाठीवर केश मोकळे सोडून उभी असलेली उन्मादिनी! ज्या वेडीला लहानपणीं हिरण्मयीनें अरवली पर्वतावर पाहिलें होतें—तीच! अजयसिंह आग्र्यास जाणार होता त्याच्या आधले रात्रीं जी वेडी हिरण्मयीला स्वप्नांत दिसली होती ती हीच! लहानपणापासून ज्या वेडीचे भीषण नेत्र, भयप्रद शब्द, विकटहास्य हिरण्मयीच्या हृदयास कंपित करित होतें—तीच! हिरण्मयीशीं दृष्टादृष्ट होतांच वेडी हंसून टाळ्या वाजवूं लागली. हिरण्मयीचें मस्तक भ्रमण करूं लागलें, व ती बेशुद्ध झाली. सखायतअल्लीनें लगेच पुढें सरून तिचा हात धरला व त्याचें चुंबन घेऊन जवळच बसलेल्या सेलीमास तो म्हणाला "आतां काजीसाहेब उशीर कां करतात? जहांपनाह! आपणहि कांहींच बोलत नाहीं?"

सेलीम अगदीं मंत्रबद्ध व वाक्शून्य बसला होता. त्याचे डोळे हिरण्मयीकडे लागून राहिले होते. सखायत पुन्हा बत्तीशी विचकून म्हणाला "इजब ओ कबूल! झालें या माझ्या शादीपासून या परीजानला कोणताहि त्रास होणार नाहीं!"

काजीसाहेब उठून उभे राहिले व म्हणाले "पण इजब ओ कबुलीला साक्षी कोण?"

"साक्षी? खास जहांपनाह आणखी ही वेडी!"

काजीसाहेबांनीं कुराण मोठमोठ्यानें वाचण्यास आरंभ केला; पण इतक्यांत मशिदीच्या दारावर मोठमोठ्यानें थाप मारून कोणीं गंभीर

चाणीनें म्हटलें "आंत कोण आहे? लवकर दार उघडा, नाहीं तर लाथ मारून दार फोडावें लागेल व मशिदीचा अपमान होईल!"

काजीसाहेबांच्या हातांतलें कुराण पटकन् खालीं पडलें! सेलीमच्या तोंडचें पाणी पळालें! सखायतअल्लीस तर दरदरून घाम सुटला! तो हिरण्मयीचा हात सोडून जमिनीवर मटकन् बसला. उन्मादिनीचा पदर स्थानच्युत होऊन भुईवर लोळूं लागला. हिरण्मयी शुद्धीवर येऊन बाहुलीप्रमाणें उभी राहिली. त्या बाहेरच्या स्वरांत काय जादू भरली होती नकळे! आंतून उत्तर मिळत नाहीं हें पाहून बाहेरील गृहस्थानें दारावर लाथ मारली. ताडकन् दाराचे तुकडे तुकडे होऊन धाडकन् तें खालीं पडलें व चटकन् एक गृहस्थ आंत शिरला. हिरण्मयीनें पाहिलें, तों प्रत्यक्ष भारतसम्राट् अकबरशहा!

प्रकरण नववें.

प्रेमी मनुष्याचा पुरस्कार.

दिल्लीश्वरानें आंत शिरल्याबरोबर क्रोधारक्त दृष्टीनें सेलीमाकडे पाहिलें. बादशहाच्या या क्रोधदृष्टीनें भारताच्या भावी सम्राटाच्या हृदयाचें पाणी पाणी झालें. हातांतील तरवारीच्या मुठीवर आपला भार टाकून व भुईकडे दृष्टि रोंखून तो स्तब्ध उभा राहिला. अकबरानें काजी व सखायत यांच्याकडेहि पण तशाच दृष्टीनें पाहिलें. लगेच अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं हिरण्मयीकडे पाहिलें. इतक्यांत त्याची दृष्टि वेडीकडे वळली. तिला "तूं कोण?" म्हणून त्यानें प्रश्न केला. वेडीनें आपले विशाल नेत्र आकुंचित केले व दोन्हीं हातांनीं केश ओढून धरले. ती ओंठ चावूं लागली व ऊर बडवून घेऊं लागली. पण ह्यानंतर मात्र तिचें नेहमींचें अक्राळविक्राळ हास्य. अकबरशहा आश्चर्यचकित होऊन म्हणाला "तूं तर वेडगळ दिसतेस!"

उन्मादिनी म्हणाली "मी हो दिलीश्वर! मी आपणास लवकरच ओळख देणार आहें. माझी ओळख देण्यास हें स्थान योग्य नाहीं!

पण इतकं खरं कीं, माझी पुष्कळ दिवसांची इच्छा आज पूर्ण झाली. ही पहा राक्षसी ताराबाईची कारटी! हिचं लग्न आज एका नीच कुलांत उत्पन्न झालेल्या मुसलमानाशीं लागलं. याबद्दल साक्षी दिल्लीश्वराचे युवराज, हे काजी व मी!"

बोलतां बोलतां वेडी आनंदयुक्त मुद्रेनें हिरण्मयीकडे पहात पहात बाहेर पडली. हिरण्मयी देहभानावर नसल्यामुळें आतांपर्यंत काय झालें याची त्या बिचारीला कांहींच वार्ता नव्हती. तिला तें सर्व आतांच समजलें. ब्रह्मचर्यवेषधारी उन्मादिनीची प्रतारणा, काजीचें कुराण व सखायतचें लग्न, हीं सर्व तिच्या मनावर आतां पूर्णपणें बिंबलीं व ती पुन: बेशुद्ध होऊन धाड्दिशीं खालीं पडली. सखायत हिरण्मयीला सांवरण्यास पुढें झाला, तोंच अकबरानें क्रुद्ध स्वरानें ओरडून ह्मटलें "खबरदार! तिला स्पर्श करूं नकोस!"

हे शब्द ऐकतांच सखायत एकदम मागें सरला; पण पुन: लोंचटपणानें ह्मणाला "जहांपनाह! मी आतांच हिच्याशीं निका पढला. खोटें असेल तर युवराजांनां विचारा."

सखायतचें बोलणें बादशहाच्या कानींच पोंचलें नाहीं. तो सेलीमाला म्हणाला "सेलीम! मीं तुला पुष्कळदा क्षमा केली आहे, पण आजच्या या घोर अपराधाबद्दल तुला कोणती भयंकर शिक्षा करावी, हें मला समजत नाहीं!"

सेलीम आवेशानें ह्मणाला "जो अपराधी त्यालाच दंड करणें योग्य आहे. आजच्या या कृत्यांत अपराधी सखायत—मी केवळ साक्षी मात्र. तेव्हां मी त्याला आपल्या अनुमतीशिवायच दंड करितों!"

सेलिमाचें हें बोलणें संपण्यापूर्वीच त्याच्या म्यानांतून तरवार बाहेर निघून ती सखायतच्या छातीमधून आरपार निघून गेली! सखायतनें जोरानें एक किंकाळी फोडून तत्क्षणीं प्राण सोडले.

अकबराचें मुखमंडल क्रोधानें लालभडक झालें. त्यानें तरवार उपसली व तो सेलीमावर धावून गेला. पण लगेच राग आंवरून तरवार परत म्यानांत ठेवून म्हणाला "सेलीम! पापावर पाप? मूर्ख-पणाची तूं अगदीं कमाल केलीस! तुझें पाप माझ्यापासून लपून राहिलें असें तुला वाटत असेल, पण मी काय म्हणतों हें नीट लक्ष्य देऊन ऐक. जर मी म्हणतों हें ऐकलेंस व त्याप्रमाणें वागलास तर मी तुला इतर सर्व अपराधांबरोबर या अपराधाबद्दलहि क्षमा करीन. ऐक तर. या हतभागी स्त्रीचें कन्येप्रमाणें रक्षण करण्याचा माझा मानस आहे. ही नांवाला मुसलमानाची धर्मपत्नी झाली आहे. हिच्याकडे तूं केव्हांहि वाईट नजरेनें पहाशील, तर तुला सर्व अपराधांचा दंड एकदम भोगावा लागेल हें पक्कें लक्ष्यांत वागीव. जा, नीघ, आत्तां इथून काळें कर."

सेलीम हिरण्मयीकडे चोरट्या नजरेनें पहात पहात बाहेर पडला व आग्र्याकडे चालता झाला.

प्रकरण दहावें.

मानवी कीं किन्नरी.

ज्या वेळेस बादशहा अकबर दिल्लीच्या तक्तास भूषवित होता, त्याचवेळेस दक्षिणेंत राज्ञी चांदबिबी राज्य करित होती. ही असामान्य राणी शौर्यवीर्यादि गुणांनीं अकबराशीं समान होती, हें निरपेक्ष दृष्टीनें इतिहास लिहिणाऱ्या कोणाहि लेखकास कबूल करणें भाग आहे. सुमारें पन्नास वर्षें—व तोहि राष्ट्रविप्लवाचा काल—अंधारांत रत्नदीपाप्रमाणें, किंवा मरुभूमींत मंदाकिनीप्रमाणें ह्याच सर्वगुणसंपन्न राज्ञीच्या राज्य-कौशल्यामुळें दाक्षिणात्यांस कांहीं काळपर्यंत तरी सुख व शांति प्राप्त झालीं होतीं. पण चांदबिबीच्या नशिबीं हें सुख फार दिवस लिहिलें नव्हतें! अहमदनगरच्या गादीवर बसल्यानंतर थोड्याच दिवसांत अकबर बादशहाच्या करड्या नजरेचा मोर्चा अहमदनगरावर फिरल्याची

बातमी तिला समजली. ही बातमी ऐकतांच चांदबिबीला चैन पडेना; आहारनिद्रेला अवसर मिळेना.अप्रतिम उत्साहानें व अलौकिक मनोनिग्रह करून फौजेची जमवाजमव करण्यास राणी लागली. स्वतः किल्ल्यांच्या प्रत्येक भागाचें निरीक्षण करण्यांत ती गुंतून गेली व बादशहाशीं सर्वच प्रकारें सामना देण्याची तयारी करण्यास तिनें सुरुवात केली.

दिवसभर श्रम केल्यामुळें श्रमपरिहारार्थ थोडा वेळ विश्रांति घ्यावी ह्या हेतूनें एक दिवस सखीगणास बरोबर घेऊन राज्ञी चांदबिबी राजवाड्याच्या मागील बाजूस नदीतीरावर बसली होती. राणी एका सखीस ह्मणाली "जुलेका! आज फार उकडतं आहे ग! सूर्य मावळला आहे तरी अझून अंगाची आगआग होते आहे. मल्हारराग म्हटला म्हणजे वृष्टि होते, असं ह्मणतात. तर मग गा बरं आज मल्हाररागाची एखादी चीज! मात्र, तुझ्या गाण्यानं मेघांस आनंद होऊन ते वृष्टि करतील अशी चीज गा!"

जुलेका ह्मणाली "आपल्या सांगण्याबाहेर ही दासी कधीं असत्ये बरं राणीसाहेब? पण आज ही अशी थट्टा कां आरंभलीत?"

जुलेका तंबोऱ्याशीं सूर मिळवून गाऊं लागली. चांदबिबी प्रीतिपूर्ण हृदयानें आपल्या सखीचें गाणें ऐकण्यांत गढून गेली. गाणें संपल्यावर राणीनें आकाशाकडे पाहून हंसत हंसत ह्मटलें "हें बघ, तूं इतकी सुरेख गात्येस कीं, स्वच्छ आकाशांत मेघ दिसूं लागले. आणखी एकदा गा, म्हणजे पाऊस पडलाच पाहिजे!"

"आणखी एकदाच काय पण शंभरदा म्हणाल तर गाईन! पण गडे, अशी थट्टा मात्र करूं नका!"

जुलेकानें पुनः तंबोरा उचलला व ती पूर्वीप्रमाणेंच मधुर आलाप घेत गाऊं लागली. एकाएकीं सर्व रमणीगण चकित होऊन उभा राहिला. जुलेकाचें गाणें बंद पडलें व हातांतील तंबोरा हातांतून गळून नदीच्या पात्रांत पडला. नदीचा कलकल ध्वनि, वृक्षपर्णांचा

मर्मर शब्द, व वाऱ्याची क्रीडा सर्व शांत झालीं. नदीतीरापलीकडे कोणी गात असलेल्या मल्हाररागाच्या आलापांनीं सर्व वातावरण भरून गेलें. सृष्टि निःशब्द, स्तब्ध, केवळ चित्राप्रमाणें भासूं लागली! पश्चिमेस दिसणाऱ्या ज्या लहानलहान ढगांच्या दर्शनावरून राज्ञी चांदबिबीनें आपल्या सखीशीं विनोद करण्यास सुरुवात केली होती, तेच आतां मत्तकुंजरांप्रमाणें आकाशांत सैरावैरा धावूं लागले," व त्यांनीं सहस्रधारांनीं वृष्टि करण्यास सुरुवात केली. ते उच्च स्वरांतील मधुर आलाप आतां अधिकच उच्च स्वरांत ऐकूं येऊं लागले; त्यांचा निनाद आतां मधुरतर होऊं लागला व त्यांची भीषण लय आतां भीषणतर भासूं लागली. जलधारांचा कर्णमधुर शब्द या गाणाऱ्याच्या तंबोऱ्याच्या सुराशीं मिळून गेला. मेघांच्या गडगडण्याच्या मृदंगध्वनींत हे आलाप विलीन झाले, व सर्व स्थावरजंगम विश्व त्याचा प्रतिध्वनि करण्यांत गुंग होऊन गेलें. जणूं काय, मोहमुग्धा सृष्टीस या गायनामुळें चैतन्य प्राप्त झालें, व जलधारापतनाच्या नूपुररवानें आणि टपटप गळणाऱ्या जलबिंदूंचा ताल धरून सृष्टि या गायकाची साथ धरित होती! राणीच्या सख्या जणूं काय मंत्रबद्धच होऊन तशाच पावसांत भिजत उभ्या राहिल्या. हळुहळू तो गीतध्वनि जवळून जवळून ऐकूं येऊं लागला. बऱ्याच वेळानें एक स्त्री हातांत वीणा घेऊन चांदबिबीजवळ येऊन उभी राहिली. अझूनहि सर्वजणी अगदीं पहिल्याप्रमाणेंच तटस्थ उभ्या होत्या. गायिकेनें आपलें गाणें बंद केलें व वीणेचें चुंबन करून व तिला हृदयाशीं धरून ती उभी राहिली. सर्व सख्यांस पुनरपि चेतना प्राप्त झाली. एकजण म्हणाली "राणीसाहेब! क्षमा असावी, आम्ही सर्व अगदीं संज्ञाशून्य झालों होतों. चला आतां राजवाड्यांत."

जुलेकानें गायिकेकडे पाहून विचारिलें "बाई! आपण मानवी कीं किन्नरी?"

गायिका हळुहळू जुलेकाकडे वळली. आकाशांत एकदम वीज चमकली व गाणारीण ही केवळ जीर्ण वस्त्रें परिधान केलेली एक भिकारीण आहे हें सर्वांच्या ध्यानांत आलें. एकजण म्हणाली "भिकारणी! तूं कुठं असत्येस?"

गायिका म्हणाली "मी भिकारीण नाहीं, मी एक उन्मादिनी आहें!"

चांदबिबीनें भिकारणीस वाड्यांत घेऊन जाण्यास सांगितलें व तिची नीट व्यवस्था ठेवण्यास बजाविलें. वाड्यांत गेल्यावर राणीच्या सखींनीं आपले कपडे बदलून वेडीसहि नवे कपडे दिले; पण वेडीनें ते सर्व फेंकून दिलें. चांदबिबी वेडीस म्हणाली "बाई, तुमच्याशीं मला कांहीं बोलायचं आहे."

वेडीस घेऊन राणी आपल्या महालांत गेली व दारास अर्गळ लावून घेतला.

प्रकरण अकरावें.

वेडीचा पूर्ववृत्तांत.

दीपमालांनीं सुशोभित, सुगंधी पुष्पहारांनीं सुसज्जित अशा त्या उज्वल राजमहालांत अहमदनगरची राज्ञी चांदबिबी व उन्मादिनी ह्या दोघी किती वेळ तरी एकमेकींशीं कांहींएक न बोलतां स्तब्ध बसल्या होत्या. थोड्या वेळानें उन्मादिनी ह्मणाली "आपल्यासारख्या राजराजेश्वरीस मजसारख्या भिकारणीशीं काय बोलायचं आहे? राणीसाहेब, काय तें बोलत कां नाहीं?"

चांदबिबीनें एक दीर्घ निःश्वास सोडून ह्मटलें "मुमताज! मीं तुला ओळखलं नाहीं असं का तुला वाटतं? आज तुला पाहून विषाद आणि आनंद, आश्चर्य आणि कौतुक अशा परस्परविरोधि विकारांनीं माझं मन हेलकावे खात आहे. काय विचारावं हेंच कांहीं समजत नाहीं!"

"तूं कांहींच विचारूं नकोस, मीच तुला सर्व सांगत्यें. तूं इथं या पलंगावर बैस आणखी मी इथं उभी राहून तुला सांगत्यें तें सर्व ऐक. वीस वर्षांपूर्वी लहानपणीं एके दिवशीं अशाच सुसज्जित महालांत, अशीच पलंगावर बसून तूं माझ्या तोंडून ब्राह्मणीवंशांतील दुष्ट मुसलमान राजानं रामराजाचा वध केल्याची गोष्ट ऐकिली होतीस, व त्या वेळेस अश्रूंनीं आपल्या वक्षःस्थलास न्हाणिलं होतंस; हें तुला आठवतं काय? आज तशीच बसून अभागिनी मुमताजची कर्मकहाणी ऐक व तशाच अश्रुपूर्ण सकरुण नेत्रांनीं माझ्याकडे पहा! मी या पृथ्वी-तलावर जिवंत नाहीं असं तुला खात्रीपूर्वक वाटत असेल व नदीतीरावर गाणं गातांना मला पाहून तूं एखाद्या भूताला भ्यावंस तशी भ्याली असशील, आणि ह्मणूनच तूं माझ्याकडे पहात स्तब्ध बसली होतीस!"

"मी स्तब्ध बसल्यें होत्यें हें खरं, पण मला भय वाटलं नाहीं! उलट, विषाद मात्र वाटला. तूं मेलीस असं लोक म्हणत होते; पण इतक्यांतच तुला पापिणीला मरतां येणार नाहीं अशी माझी खात्री होती; व तें मरण तुला आलं नाहीं हें पाहून मला वाईट वाटत होतं अणि म्हणूनच मी स्तब्ध बसल्यें होत्यें."

"ऐक तर, मी तुला सगळं कांहीं सांगत्यें. तुझं लग्न झाल्यावर तूं अहमदनगराला निघून आलीस व बापाच्या मरणानंतर तुझी चुलत बहीण मुमताज विपुल संपत्तीची मालकीण होऊन बापाचा राज्यशकट हांकूं लागली. कांहीं दिवसांनीं तुझ्या पापिणी भगिनीच्या दृष्टिपथांत एक सुंदर तरुण हिन्दू आला. हा पुरुष ग्वाल्हेरचा परलोक-वासी राजकुमार. त्याची ती वीरत्वपूर्ण कांति, चंद्रासहि लाजविणारं तें सुंदर मुखकमल हीं पाहून एका पंधरा वर्षांच्या अल्लड कुमारिकेचं मन त्याच्यावर बसलं, व तिनं गुप्तपणं त्याच्याजवळ लग्नाची गोष्ट काढली. पण यवनद्वेषी हिन्दू राजा या गोष्टीला कबूल होईना! जरी राजकुमार विवाह करण्यास कबूल होईना, तरी त्याची या अभागिनीवर प्रीति जडली.

हिन्दू राजाचं लग्न आधींच झालं होतं. थोड्याच दिवसांनीं हिन्दू राज्ञीला व या पापिणीला गर्भ राहिला व आह्मां दोघींसहि सुंदर कन्या झाल्या. त्यावेळीं या हतभागिनीनं अनन्यगतिक होऊन ग्वाल्हेराधिपतीचे पाय धरिले, आणि त्या वीर क्षत्रियाचंहि मन द्रवलं! पण त्याच्या बायकोस हें असह्य होऊन तिनं आह्मां मायलेकींविरुद्ध खटपट करण्यास सुरुवात केली. चंदा! तिच्याच बेतांनीं, व तिच्याच कौशल्यानं ह्या हतभागिनीचं दुसरं हृदय हिच्याजवळून हिसकून घेऊन दूर नेऊन ठेविलं! हाय! तें कुठं आहे हें मला कुणी सांगेल काय? त्यानंतर ह्या तुझ्या हतभागिनी बहिणीचा उच्च वंशांतील एका मुसलमान तरुणाशीं विवाह झाला, तें तुला माहीत आहेच. कांहीं दिवस आह्मीं सुखानं राहिल्यावर ह्या पापिणीचा भर्ता इहलोक—"

चांदबिबी एकदम उभी राहिली व रागानें ह्मणाली "मुमताज! गप्प रहा पापिणी! आपल्या पापाचा तो वृत्तांत आपल्याच तोंडानं सांगतांना तुला मुळींच का ग लाज वाटत नाहीं?"

वेडी पुनः स्वस्थ रीतीनें सांगूं लागली. ती म्हणाली "चंदा! तुला भ्रम झाला आहे; अथवा लोक बोलतात त्याच्यावर तुझा पूर्ण विश्वास बसला आहे. मीं माझ्या भर्त्याला विष दिलं असं लोक बोलतात हें मला माहीत आहे;पण तें सर्व असत्य आहे. माझ्या दोषांमुळं—माझ्याच घोर पापामुळं त्यांनां मृत्यु आला हें खरं; पण मीं स्वतः त्यांनां मारिलं नाहीं. ज्या दिवशीं या अभागिनीचा दुसरा प्राण—माझी प्रिय कन्या माझ्यापासून हिरावून नेली त्या घटकेपासूनच माझ्या हृदयांत प्रचंड दुःखाग्नीनं पेट घेतला. पण त्या सर्व आंतल्या वेदना आंतच लपवून मी स्वस्थ बसल्यें. भगिनी चंदा! आपल्या तोंडून मीं तें कुणालाहि सांगितलं नाहीं. रात्रंदिवस खिन्न वदनानं मी आपला काळ कंठल्यें, याबद्दल ते मला वारंवार खोदखोदून विचारित असत; पण त्यांनां काय उत्तर द्यावं, मला कांहींच समजेना! त्यांनीं मला पुनःपुनः कारण सांगण्यास सांगावं आणि मीं तें टाळावं; परंतु हें किती दिवस चालणार?

अखेर एके दिवशीं मीं त्यांनां अथपासून इतिपर्यंत सर्व वृत्तांत सांगितला व स्वस्थपणं त्यांनीं तो सर्व ऐकून घेतला.पण त्याच दिवशीं माझ्या नकळत त्यांनीं विष खाल्लं! यामुळं माझ्या हृदयांतला प्रचंड हुताशन द्विगुणित झाला. मनाचा निर्धार करून लगेच अगणित द्रव्य आणि जवाहिर गोळा करून व शंभर युवती बरोबर घेऊन कधीं घोड्यावर तर कधीं पायीं अशी मी देशोदेशीं भटकायला लागल्यें. माझ्या प्रिय कन्येचा मीं सगळीकडे शोध केला,पण हाय! कांहींच पत्ता नाहीं! उदयपुरच्या राज्यांत असतांना ग्वाल्हेरचे महाराज धारातीर्थी पडले व पिशाची ताराबाई सती गेली, असं मला प्रवासांत समजलं. तेव्हां ताराबाईचा सूड घेण्यास संधि सांपडली नाहीं म्हणून फार वाईट वाटलं, आणि म्हणूनच मीं अरण्यवास पत्करला. मनुष्याला परदु:खाबद्दल कांहींच क्षिति वाटत नाहीं; परंतु प्रेममयि सृष्टीचे प्राण परक्लेशांनीं कासावीस होतात. मी जेव्हां निर्जन अरण्यांत जीवशून्य गिरिगुहेंत व अनंत प्रवाहिनी तटिनीतटावर बसून आपली दु:खकहाणी वीणेशीं सूर लावून खुशाल गात बसत्यें, तेव्हां समदु:खी वनराजी दीर्घनिश्वास सोडून करुणरवानं माझ्या मर्मभेदी सुरांस सूर मिळविते; गिरिगुहा व्याकुल हृदयानं हा हा अशा शब्दांनीं माझ्या गाण्यास उत्तर देत सहानुभूति दाखविते व विगलित अंत:करणानं वाहणारी नदी माझ्या वीणेच्या स्वराशीं आपल्या कलकल ध्वनीचा सूर धरते. मला गातां साधारणच येतं, पण मीं काढलेलीं चित्रं पाहून तुला आश्चर्य वाटेल! आज सोळा वर्षांपूर्वी मीं तिला पाहिलं होतं व मांडीवर खेळविलं होतं ती आतां तरुणी असेल, पण तिची प्रतिमा मला काढतां आली! आतां माझी तुला एकच विनंति आहे. तूं राजराजेश्वरी आहेस, तेव्हां तुला तिचा शोध करून देणं सहज साध्य आहे. तूं हें करशील काय? एकदा—निदान एक क्षणभर तरी माझ्या लाडकीला हृदयाशीं धरायला मला सांपडेल काय?"

वेडीचे डोळे पाण्यानें भरून आले. पदर ओला चिंब झाला. पण लगेच तिच्या मुद्रेवर आनंदाची झांक मारूं लागली. ती हंसत हंसत ह्मणाली "अग हो, पण तुला सांगायला विसरल्यें! त्या पिशाची ताराबाईचा सूड मीं उगविला. तिच्या मुलीचं लग्न एका मुसलमानाशीं लावून दिलं; परंतु अझून एक सूड घ्यायचा आहे आणि ह्मणूनच मी तुला दिसल्यें! तो जर घ्यायचा नसता तर मी तुला जन्मभर दिसल्यें नसत्यें.हिरण्मयीचा भावी पति अजयसिंह–प्रतापसिंहाचा मुलगा याला अकबरानं तुझ्याशीं लढण्याला धाडलं आहे हें मला आभ्यास असतांना समजलं. तर एकदा त्याची माझी रणमैदानावर गांठ घाळून दे!"

चांदबिबीनें वेडीचा हात धरून दयापूर्ण वचनानें तिला संबोधून ह्मटलें "मुमताज! स्वस्थ रहा. या अमानुष कल्पनेचा त्याग कर. जर मानवीशक्तीनं साध्य असेल तर तुझी कन्या तुला भेटेल हें पक्कं समज. आतां तूं इथंच रहा. तूं व तुझ्या दासींनं इथंच आपलं घर मानून रहावं, हेंच माझं मागणं आहे."

प्रकरण बारावें.

हिरण्मयी कोठें गेली?

अहमदनगरच्या युद्धांत अजयसिंहास जयप्राप्ति झाली. आमच्या कथानकांतील उन्मादिनीनें चांदबिबीच्या सैन्याचें आधिपत्य स्वीकारून मोंगल सैनिकांस आपल्या गायनानें व शौर्यानें चकित करून सोडिलें. या युद्धांत चांदबिबी ही केवळ वीररमणी नसून तिला अमानुष शक्तीनें असाध्य गोष्टी करतां येतात, अशी मोंगल सैनिकांची खात्री झाली. चांदबिबीला आपल्या बाजूकडील लोकांत ऐक्य व दृढता नाहीं हें दिसून आलें. वाचकहो! तहाच्या अटी इतिहासज्ञांस विचारा. आह्मी त्या सांगूं शकत नाहीं. पण तें सर्व नंतर! आतां चला आपण आपल्या अजयसिंहाची हालहवाल पाहूं.

ग्रीष्म ऋतूंतील एके दिवशीं भर दोन प्रहरीं अजयसिंह उदयपुरच्या राजवाड्यासमोर येऊन आपल्या मानवदमनावरून खालीं उतरला. राज-वाड्यांत सर्वत्र सामसूम होतें. पहारेकऱ्यांपैकीं कांहीं गाढ झोंपी गेले होते. कांहींजण अफूच्या गुंगींत भिंतीकडे तोंड करून डुकल्या घेत होते. घोड्याच्या टापांचा आवाज ऐकून ते दचकून खडबडून उठले व अजय-सिंहास पहातांच त्यांनीं त्याला त्रिवार प्रणाम केला. अजयसिंहानें एका म्हाताऱ्या पहारेकऱ्याजवळ "राणाजी कुठें आहेत?" म्हणून चौकशी केली.

पहारेकरी म्हणाला "आज दोन दिवस झाले, राणाजी बादशहाची भेट घेण्यास आग्र्यास गेले आहेत. बादशहाशीं पुनः लढाई होण्याचा संभव दिसतो आहे महाराज!"

"कां?"

"कुंवरजी! तें आपणास आंत गेल्यावर समजेल. मी कसें सांगूं?"

म्हाताऱ्याचे डोळे भरून आले. अजयसिंहाच्या धमन्यांतील रक्त सणसणून वाहूं लागलें. तो हळुहळू आंत शिरला. पण काय? सर्वत्र सामसूम! परिचारिकागणांपैकीं कांहींजणी हातांतील पंखे फेंकून देऊन जमिनीवर गडबडां लोळत आहेत, तर कांहींजणी हातावर मस्तक ठेवून म्लान वदनानें बसल्या आहेत. सर्वच विपरीत! मेवाडराजाच्या अंतःपुरांत सर्वत्र औदासिन्य पसरलें आहे! पाळींव हरिणें वाणेरड्या जागेवर लोळत आहेत व आपले डोळे आकाशाकडे लावून अश्रु ढाळित आहेत. मोराची सांखळी अस्ताव्यस्त पडली आहे पण मोर कुठें दिसत नाहीं, हें काय? हिरण्मयीचा मोर कुठें गेला? अथवा हिरण्मयी कुठें गेली? अजयसिंहाचें मन गोंधळांत पडलें. सारिकेच्या पिंजऱ्यांत सारिकाहि नाहीं, पिंजरा शून्य—सारिका उडून गेली! उदयपुरच्या राजवाड्यांतील अंतःपुर असें शून्य कां? कांहींच समजत नाहीं! अजयसिंह आपल्या मनाशीं हे प्रश्न करित होता. पण त्याला कांहींच उत्तर मिळेना व शंकासमाधानहि होईना. हें आज असें झालें

तरी काय ? अजयसिंह हळुहळू पावलें टाकित हिरण्मयीच्या खोलीपाशीं गेला व कांपऱ्या आवाजानें ह्मणाला "हिरण ?"

निःस्तब्ध वाड्याच्या अंगणांत प्रतिध्वनि झाला 'हिरण !'

अजयसिंह पुन्हा म्हणाला "हिरण कुठें आहेस ग ?"

वाडा पुन्हा म्हणाला 'हिरण कुठें आहेस ग ?'

अजयानें हळूच म्हटलें "हिरण मंदिरांत तर दिसत नाहीं !"

वाडा कांहींच म्हणाला नाहीं! हिरण अजयसिंहाच्या हृदयमंदिरांत होती. तो विषण्ण मनानें तेथून परतला. अजयसिंहास पहातांच कमलावती तेथें आली. तिला अजयसिंहानें विचारिलें "कमल! हिरण्मयी कुठें आहे ? तूं रडत्येस कां ?"

कमलावतीचा कंठ दाटून आला. नेत्रांनीं वक्षस्थलावर अभिषेकाची धार धरली. जणूं ते अश्रु हृदयांतला अग्नि विझवूंच पहात होते! तिचा हुंदका आंवरेना. रडत रडत ती म्हणाली "दादा-"

अजयसिंहानें पुन्हा विचारिलें "हिरण मेली वाटतें ?"

"दादा, हिरण मेली नाहीं ! पण ती मेली असती तरी आह्मांला इतकं दुःख झालं नसतं !"

अजयसिंह संतापून म्हणाला "सांग तर लवकर कुठें गेली ती !"

"दिल्लीच्या बादशहाच्या अंतःपुरांत ! मुसलमानानं तिच्याशीं जबरदस्तीनं लग्न लावून तिला पळविली! असं लोक म्हणतात !"

अजयसिंहाचा चेहरा निस्तेज झाला; पण लगेच एकदम तो क्रोधानें लालभडक झाला. अजयसिंह तेथून हळुहळू पण पाय आपटित परतला. कमलावतीनें त्याला पुष्कळ प्रकारें शांत करण्याचा यत्न केला, विनवणी केल्या, पण तिच्या या प्रयत्नाला यश आलें नाहीं ! अजयानें तिच्याशीं एकहि शब्द न बोलतां हातांनींच तिचा निषेध केला. बाहेर आल्यावरसुद्धां कोणाशीं कांहींएक न बोलतां किंवा कोणाला कांहींएक न सांगतां तो घोड्यावर स्वार झाला. मानवदमनानें धऱ्याच्या

मुद्रेकडे पाहून त्याच्या मनांतील भाव ओळखला व तो वाऱ्यासही मागें टाकित भरधाव सुटला.

प्रकरण तेरावें.

चमत्कारिक मागणें.

अकबर बादशहा आग्र्याच्या किल्ल्यांत एका प्रशस्त दालनांत एकटाच बसला होता. ह्या वेळेस हातांतील पत्र वाचण्यांत तो गर्क झाला होता. हें पत्र अहमदनगराहून एका दूतीनें आणिलें होतें. पत्र उर्दूत होतें. त्याचें मराठी भाषांतर आह्मी खालीं देतों.

"भारतेश्वर!

आपण मूर्तिमंत औदार्यच आहां, असें लोक ह्मणतात. तरी पण आज मी जें कांहीं लिहिणार आहें, तें लज्जा आणि अभिमान यांमुळें लिहूं नयेसें वाटतें. मी आपणास आज माझें एक रहस्य कळविणार आहें, त्याविषयीं विचार केला ह्मणजे जीवच द्यावा असें वाटतें. हें रहस्य–जें स्त्रीमुखांतून व्यक्त होणें ह्मणजे एक शरमेची गोष्ट–मी स्त्री असून आज आपणास कळविण्याचा निश्चय केला आहे. आपण शत्रूचा देखील अवमान करित नाहीं, हें चांदसुलतानाच्या तोंडून मी अनेकदा ऐकिलें आहे. हें खरें कीं खोटें, मला प्रत्यक्ष कांहींच माहीत नाहीं; तरी पण मी आपली वैरीण नाहीं! कशावरून ह्मणाल, तर आपला व सुलतानाचा आतां तह झाला आहे. तहाप्रमाणें आपल्याला वऱ्हाड प्रांत मिळाला आहे. पण हाय! काय तहाचें मागणें! आपणास वाटत असेल कीं, तिनें हा तह प्राण वांचावा ह्मणून केला आहे. तिचे या युद्धांत फार लोक मेले हें खरें; तिचा खजिना रिकामा झाला, हें त्याहूनहि सत्य आहे; आणि तिनें या युद्धांत गोळ्यांऐवजीं शत्रूवर सुवर्णमुद्रा व रत्नें यांचा उपयोग केला, हें निःशंक! तरी पण, तिच्याजवळ अझून पुष्कळ रत्नें आहेत, पुष्कळ माणिकें आहेत, पुष्कळ पैसा आहे; सर्वच कांहीं सरला नाहीं. तिचे पुष्कळ लोक मारले गेले खरे, तरी पण माझ्या सेनागणाची जरूरच पडली नाहीं. भारतेश्वर! मजजवळ गायनकला, युद्धकला यांत प्रवीण शंभर स्त्रीसेनानी आहेत. त्यांच्यासमोर आपले हजार मोंगल शिपाई धूळ खातील! याशिवाय माझी स्वतःची संजीवनी वीणा व माझी स्वतःची

भयंकर तरवार हीं आहेतच; आणि याहिपेक्षां माझें शूर व वज्रकठिण हृदय आहे. आपल्या सेनापतींस विचारा, ह्मणजे ते मी खोटें लिहित नाहीं अशी आपली खात्री करून देतील. मग चांदसुलतानानें हा तह कां केला ह्मणाल, तर माझ्या सांगण्यावरून ! अभागिनी मुमताजच्या मर्मवेदनांनीं दयार्द्र होऊन तिनें हा तह केला. आतां आपणाजवळ माझी एक विनंति आहे. ही विनंति मी पत्रांत कशी लिहूं ? लिहायचा विचार मनांत आला कीं माझी लेखणी लिहित नाहीं ह्मणत्ये ! भारतसम्राट ! क्षमा असावी, सगळी कर्मकथा आपणास एकदमच कळवित नाहीं, तें लांबलचक चऱ्हाट समक्ष भेटून वळीन. ज्यादिवशीं पिशाची ताराबाईच्या मुलीचें लग्न एका हलकट मुसलमानाबरोबर लागलें (काय तो आनंदाचा दिवस !) त्या दिवशीं आपणास एक वेडी भेटली होती. आतां ओळखा कोणती ती ! त्या दिवशीं आपणाला पुढें ओळख देईन ह्मणून मीं कबूल केलें होतें. एकदमच सर्व कांहीं कळवितां येत नाहीं. आज या पत्रासोबत एक तसबीर धाडली आहे. मीं आपणास वऱ्हाड प्रांत देवविला, युद्ध बंद करवून तह करविला व आपल्या लाडक्या सेनापतींचे लढाईत प्राण वांचविले. (याबद्दल त्यांनां विचारून खात्री करून घ्या.) त्या सर्व कामगिरीबद्दल मी एकच भिक्षा मागत्ये. ती काय ह्मणाल, तर दिल्लीश्वर ! या तसबिरींत ज्या बालिकेची प्रतिमा आहे तिची माझी भेट करवा ! आपणास हें ह्मणण्याची माझी योग्यता नाहीं; मी चूक करत्ये हें मला कळतें, पण काय करूं ? मन वळत नाहीं. मला कोणी आंतून सारखें सांगत आहे कीं 'तूं आपलें गाऱ्हाणें अकबरास सांग ह्मणजे तुझी आशा पूर्ण होईल.' भारत-सम्राट ! सर्व हिंदुस्थान आपल्या नखदर्पणावर बिंबलें आहे. हिमालयाच्या शिखरापासून तों कन्याकुमारीपर्यंत-प्रत्येक राजवाड्यापासून तों प्रत्येक पर्णकुटीपर्यंत आपल्या नांवाचा दरारा आहे. आज दिल्लीसम्राट् यमुनेच्या कांठीं आपल्या हैमसिंहासनावर बसलेले आहेत तर उद्यां अकबरशहा गोदावरीकांठीं संन्याशाच्या आश्रमांत गुप्त वेषानें उभा आहे ! ही बालिका आपल्या दृष्टीस पडावी यांत कांहीं असंभवनीय नाहीं. मी आज बारा वर्षे तिचा शोध करित आहें खरी, पण माझी आशा सफल होत नाहीं. भारतेश्वर ! आपण ती सफल कराल काय ? कातरप्राणा अभागिनी उन्मादिनीच्या या लिहिण्यानें क्षुब्ध व्हाल, कीं थट्टा कराल, कीं दयार्द्र व्हाल, हें आपणास माहीत !

मुमताज बेगम."

अकबरशहानें पत्र वाचून झाल्यावर एकवार सूक्ष्म दृष्टीनें त्या तसबिरी निरीक्षण केलें व आपल्याशींच म्हटलें "खरोखर, चमत्कारिक मागणें!

ह्याच वेळेस द्वारपाळानें मुजरा करून सांगितलें "जहांपनाह सेनापति अजयसिंह प्रभूच्या दर्शनास आले आहेत."

द्वारपाळाचें बोलणें पुरें झालें नाहीं तोंच अजयसिंह आंत आला

अजयसिंहाचें मुख अगदीं निस्तेज दिसत होतें. सर्व शरी घामानें डवडवलें होतें.अकबरशहा म्हणाला "बाळ अजय! बरीच मजल मारल्यानें सांप्रत तूं अगदीं थकल्यासारखा दिसतोस. तुझ्याशीं मला बरेंच बोलायचें आहे; पण आतां विश्रांति घे. आपण मग बोलूं. बेटा तूं या युद्धांत जय मिळविलास त्याबद्दल-"

"त्याबद्दल बक्षीस-" अजयसिंह संतापातिरेकानें ह्मणाला "हेंच कीं हिरण्मयी एका मोंगल भूताच्या अंकास शोभा देत आहे तरी क्षत्रिय कुलांगार अजयसिंह या स्वर्गीय तरवारीची तृप्ति तिला यवनशोणित पाजून करूं शकत नाहीं!"

अजयसिंहास एकदम मूर्च्छा आली. धाडकन् तो अकबराच्या अंकावर निश्चेष्ट पडला.

प्रकरण चवदावें.

अम्बरकुमारी.

हिरण्मयी सांप्रत आग्रा येथें अकबरशहाच्या अंत:पुरांत होती. हिरण्मयीला अकबरशहा मुलीप्रमाणें पाळणार आहे, ही गोष्ट अंत:पुरांतील सर्वांस ठाऊक झाली होती.अकबरानें हिरण्मयीला रहाण्याकरितां स्वतंत्र महाल दिला होता व तिच्या शुश्रूषेकरितां हिंदू दासी ठेविल्या होत्या. तिच्या दासींखेरीज हिरण्मयीच्या महालांत जाण्यास कोणासहि परवानगी नव्हती.

एके दिवशीं संध्याकाळीं हिरण्मयी एकटीच आपल्याशीं चिंता करित बसली होती. अकस्मात तिला समोरच्या खिडकीकडे कोणाच्या

नूपुरांचा शब्द ऐकूं आला. लगेच बाहेरून कोणी तरी मधुर व कोमल स्वरांत 'हिरण्मयी' अशी हांक मारित आहे असें तिनें ऐकिलें. हिरण्मयीनें आश्चर्यचकित ,होऊन तिकडे पाहिलें. आग्र्याच्या राजप्रासादांत आल्यापासून तिला 'हिरण्मयी' या नांवानें कोणींच हांक मारित नसे. बाहेरच्या रमणीनें पुनः रजपूत भाषेंत 'हिरण्मयी! भगिनी! ताई' अशा हांका मारिल्या. ती काकुळतीस येऊन ह्मणूं लागली "हिरण्मयी, तुमच्या मी पायां पडत्यें, एकदा आपल्या महालांत येण्याची परवानगी द्या. आज एक महिना झाला, तुम्ही इथं आहां, पण माझं फुटकं नशीब, कीं, एक दिवससुद्धां तुमची भेट झाली नाहीं! रोज येईन ह्मणत्यें, पण संधीच सांपडत नाहीं. बादशहाची परवानगी नाहीं ह्मणतात. तुमची परवानगी असल्यावर मग काय करायची बादशहाची परवानगी? मग येऊं का आंत?"

हिरण्मयी विस्मित मुद्रेनें ह्मणाली "कोणबाई तुह्मी? या."

बाहेरील तरुणीनें आंत प्रवेश केला.रमणी सुंदरी होती हें हिरण्मयीच्या दृष्टीस पडलें. पूर्णसलिला तटिनीच्या वक्षःस्थलावर ज्याप्रमाणें जल-लहरी केलि करतात,त्याप्रमाणें या पूर्ण सौंदर्यमयीतरुणीच्या देहावर सौंदर्यलहरी उचंबळत होत्या. रमणीच्या मुखाकडे पाहतांच ही बालिकाच असावी, असा भास होत होता. बालिकेसारखी तिची सरल व चंचल मुखमुद्रा पाहून ही कोणाहि पुरुषाच्या कुटिलकटाक्षानें आरक्त सलज्ज होणार नाहीं,असें भासत होतें.बालिकेसारिखेंच तिचें हास्यमुख,बालिकेला शोभण्यासारखेच गुलाबकळीप्रमाणें अधर, बालिकेसच योग्य असा मधुर कंठस्वर! तरुणीनें मुसलमानी पोषाख केला होता. कंठहार, कनकवलयें व चरणनूपुर यांवर रत्नजडित काम केलें होतें. तिच्या दाही बोटांनां आंगठ्या शोभा देत होत्या. रमणीनें आपलें अवगुंठन दूर करून म्हटलें "ताई! माझा हा पोषाख पाहून तुला नवल वाटत असेल नाहीं पण मला हा फार आवडतो! एकेकाळीं मलाहि याचा फार तिटकारा

वाटत असे. पायजामा वगैरे पाहून तर मला हंसूं कोसळत असे. प
मला आतां हा राजपुतानी पोषाखापेक्षांहि फार आवडतो!"

हिरण्मयीनें आश्चर्ययुक्त दृष्टीनें तरुणीकडे पाहून म्हटलें "आप
रजपूत! तर मग आपण युवराज्ञी अम्बरकुमारी वाटतं?"

अम्बरकुमारीनें गालांतल्यागालांत हंसून म्हटलें "भगिनी! बरोब
ताडलंस, मी तीच अभागिनी! ताई, तूं किती सुंदर दिसत्येस
हृदयाशीं धरून तुला गाढ आलिंगावं असं मला झालं आहे! स
लोक ह्मणतात कीं, अकबरशहाच्या अंतःपुरांतल्या नारींपेक्षां सुंदर नार
जगतांत नाहींत. हें ऐकून मला फार गर्व वाटत असे. पण भगिनी
तुला पाहिल्याबरोबर आतां मला असं वाटूं लागलं आहे, कीं
तुला देवीप्रमाणं एके ठिकाणीं बसवून तुझ्याकडे सदासर्वदा पहातच
बसावं! ये, मला तुझी वेणी घालूं दे!"

विरक्तभावानें हिरण्मयी ह्मणाली "माझी वेणी घालायचा समय
अझून आला नाहीं! तूं सुखांत लोळत्येस ह्मणून तुला ह्या सर्व गोष्टी
बऱ्या वाटतात!"

"तसं नव्हे ग ताई! तुझे हे मेघासारखे केश किती मळले आहेत वरं?
त्यांची ही दशा पाहून मला फार वाईट वाटतं. बस जरा, माझं इतकं
ह्मणणं कबूल कर!"

अम्बरकुमारी हंसतहंसत हिरण्मयीचे केश हातांत धरून गोंजारूं
लागली व तिनें वेणी घालण्यास सुरुवात केली. वेणी घालून झाल्यावर
अम्बरकुमारी हिरण्मयीच्या शेजारीं जाऊन बसली व आपल्या दोन्हीं
हातांनीं तिचे हात धरून ह्मणाली "मी तुला एक गोष्ट विचारत्यें,
सांगशील का? मी जर तुझी बहीण, तर मग माझ्याजवळ मन मोकळं
करून बोलशील ना? त्यांनां तुझ्याकरितां वेड लागलं आहे ह्मणून
ऐकल्यें; परंतु तूं त्यांच्याबरोबर दिल्लीच्या तक्तावर बसण्याला कबूल
नाहींस, हें खरंच ना?"

अम्बरकुमारी आणखी ह्मणाली "मी तुला आणखी एक गोष्ट सांगत्यें. मलासुद्धां एके काळीं असंच वाटत होतं. लग्न होण्यापूर्वी मी किती तरी रडल्यें आणि माझ्या मनांत किती तरी नाहीं नाहीं ते विचार आले. अगाई! मुसलमानाबरोबर मी कशी रहाणार? यवनाचं उच्छिष्ट भक्षण करतांना माझे प्राण कसे रहातील? पायजामा घालण्याच्या आधींच हा देह प्रेत होवो! 'अल्ला', 'तोबा', हे शब्द ऐकून मी आपलं हंसू कसं आंवरीन? असे नाना तर्क माझ्या मनांत येत असत. पण ते दिवस गेले! आतां मला महंमदीधर्मच बरा वाटतो. त्यांच्यासारखा सुंदर पुरुष त्रिभुवनांत कुठ्ठंच नाहीं. त्यांनां आतां राज्याभिषेक होणार. कारण, मामंजीचं ह्मातारपण झालं आहे. भारतेश्वरी होण्याची कुणाला इच्छा होणार नाहीं?"

हिरण्मयी आपल्या कुंदकळ्यांसारख्या दातांनीं आपले पोंवळ्यासारखे ओंठ चावून ह्मणाली "धिक्कार असो तुला अम्बरकुमारी! तुझी सवत होण्याची जिची इच्छा असेल व तुझ्यासारखी नीच मनाची जी क्षत्रियकन्या असेल, तिच्याजवळच हीं बोलणीं बोल!"

हिरण्मयीच्या रागाचें पर्यवसान अश्रूंत झालें. ती म्हणाली "तुझ्या पायां पडत्यें, माझ्या दुःखावर आणखी अशा डागण्या नको देऊंस!"

अम्बरकुमारी ह्मणाली "मी काय करत्यें? प्रत्येक क्षणीं तुला संकटाची भीति आहेच!"

"पण माझे प्राण माझ्या ताब्यांत आहेतना?"

अम्बरकुमारी आतां उठून उभी राहिली. तिच्या बालिकेसारख्या मुद्रेवर भारतेश्वरीस शोभणारें गांभीर्य चमकूं लागलें. हिरण्मयीकडे दयार्द्र व प्रेमळ दृष्टीनें पाहून तिनें ह्मटलें "हिरण्मयी! तुला कशानं सुख होईल, हें पहाण्याकरितांच मी इतकं बोलल्यें. राजपुतान्याची पूर्व कीर्ति लोपण्यास अझून पुष्कळ अवकाश आहे, हें मला पक्केपणीं समजलं. ज्या देशांत तुझ्यासारख्या निग्रही स्त्रिया आहेत, तिथं यवनांचा जम जमणं सहज नाहीं! तुला थट्टेथट्टेत मीं दिल्लीच्या तक्तावर नेऊन

बसविलं; पण तुला मी आणखी एक प्रकारं सहाय्य करूं शकत्यें. भगिनी! मीं तुझ्याकरितां एक अलंकार आणिला आहे!"

"अलंकार!" हिरण्मयीनें विस्मित नयनांनीं अम्बरकुमारीकडे पहात ह्मटलें.

"हो ताई, अलंकार! हा पहा! विपत्तीच्या वेळेस क्षत्रियकन्येस यापेक्षां दुसरा प्रिय अलंकार कोणता आहे?"

अम्बरकुमारीनें आपल्या वस्त्रांतून एक लखलखीत कट्यार काढून ती हिरण्मयीच्या हातांत देऊन ह्मटलें "हा पहा अलंकार! हा तुला आवडेल ना? ज्या वेळेस सर्व आशा मावळतात व सर्व भरवंसा नाहींसा होतो, त्या वेळेस हा अलंकार किती प्रिय वाटतो! पण एक विनंति करित्यें, ह्याचा उपयोग माझ्या पंचप्राणांवर मात्र करूं नकोस!"

हिरण्मयीच्या हातांत कट्यार देऊन अम्बरकुमारी तेथून निघून गेली. हिरण्मयीनें कट्यारीचें चुंबन घेतलें व ती आपल्या हृदयाशीं धरून ठेविली.

आणखी एक व्यक्ति भिंतीआड उभी राहून सर्व कांहीं पहात होती. अम्बरकुमारी व हिरण्मयी या दोघींनींहि तिला पाहिलें नाहीं. ही व्यक्ति युवराज सेलीम!

प्रकरण पंधरावें.

चांदण्यांत.

पौर्णिमेची रात्र. हिरण्मयी एका दासीसह आपल्या महालाजवळील बगीच्यांत बसली होती. पूर्ण शशीच्या पूर्ण प्रेमांत दंग होऊन वसुमति पूर्ण सुखांत हंसत होती. निशेच्या मलिन मुखास उज्वलित करित, तारकागणास अमृतप्रवाहांत न्हाणित, चकोराच्या चंचल हृदयांत सुधाप्रवाह ओतित, कुसुमांच्या परिमलांस वाढवित, कोकिलेच्या मधुर गायनास अमृतसिंचनानें मधुरतर करित व कुसुमोद्यानास प्रेमप्रवाहांत शीतळ करित करित पूर्ण शशीहि पूर्ण सुखांत दंग होऊन गेला होता! याच कोकिलेच्या गायनानें मनोल्हादक झालेल्या, याच

कुसुमांच्या परिमलानें सुखशांति देणाऱ्या, व याच अमृतप्रवाहयुक्त गगनतलाखालीं उद्यानांत बसलेल्या हिरण्मयीचें म्लान मुख अधिकच म्लान होऊं लागलें. बाळपणींचीं सर्व सुखें तिच्या डोळ्यांसमोर उभीं राहिलीं. आपल्या बालसख्या अजयसिंहाचें प्रेममय मुखमंडल तिच्या हृत्पटावर स्पष्टपणानें चित्रित झालें. एक दीर्घ निश्वास सोडून हिरण्मयीनें आपल्या दासीला विचारलें "कायग, अम्बरकुमारी कुठं आहे? ती मला इथं भेटायला येणार आहे ह्मणून तूंच सांगितलं होतंस ना?"

दासीनें कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. खालीं मान घालून ती मुकाट्यानें निघून गेली. तत्क्षणीं तिला 'हिरण' ह्मणून कोणीं हांक मारली.

हिरण्मयीनें आश्चर्यचकित होऊन मागें पाहिलें, तों अजयसिंह! अजयसिंह हिरण्मयीसमोर येऊन उभा राहिला. किती वेळ तरी दोघेंहि एकमेकांच्या तोंडाकडे पहात तटस्थ उभीं होतीं. जणूं काय, परस्परांच्या मुखपानानेंच तीं परस्परांचें विचारपान करित होतीं. अत्यंत मुखपानामुळेंच कीं काय, हिरण्मयीचें नेत्रद्वय वारिमोचन करूं लागलें. ती त्यास प्रतिबंध करित ह्मणाली "अजय! तूं इथं कां आलास?"

अजयसिंहास हिरण्मयीचा भाव समजल्यासारखा दिसला नाहीं. तो ह्मणाला "काय ह्मटलेंस हिरण? मी येथें कसा आलों?"

"हें यवनसम्राटाचं अंतःपुर, इथं प्रत्येक क्षणीं तुझ्या जिवास धोका आहे."

"जिवास धोका! हाय! हिरण्मयी! अखेर तुझ्या तोंडून हेंच ऐकायाला मिळालें? हिरण्मयी कारागृहांत पडली असतां मीं अजयसिंहानें प्राणाच्या भयानें लपून रहावें, अं?"

"अदृष्टांत लिहिलेलं कोण खोटं करूं शकेल! पण तूं माझ्याकरितां आपल्या जिवावर संकट कां आणतोस? देवानं माझ्या कपाळीं जें लिहलं होतं, तें मी भोगत्यें आहें."

अजयसिंह घेरी येऊन धाडकन् पडला. तो शुद्धीवर येऊन पहातो, तों कौमुदीदीता हास्यमयी वसुधा अंधकारांत बुडाली आहे. दोन्हीं

हातांनीं तोंड झांकून विकृत कंठानें अजयसिंह ह्मणाला "जगदीश्वर! अकबरशहा असत्यवादी! माझा प्राण हिरण्मयी, माझी लाडकी हिरण्मयी कोणातरी यवनाची पत्नी आहे, हेंच खरें!"

हिरण्मयी आवेशानें ह्मणाली "अजय! तुला वेड तर नाहीं लागलं? अशी गोष्ट घडणं शक्य तरी आहे?"

अजयसिंहाचे नेत्र चटकन् उघडले. तो आपल्या गुडघ्यांवर सांवरून बसून ह्मणाला "हिरण! तर सांग लवकर, या कनकपारिजाताला यवनस्पर्श नाहींच झालाना? माझ्या हृदयांत वणवा पेटला आहे."

"अजय! तुला वाटतं का, कीं, हिरण्मयी यवनस्पर्शानं कलंकित झाल्यावर कुडींत प्राण ठेवण्याइतकी नीच आहे ह्मणून?"

अजयसिंह ताटकन् उभा राहिला. त्याचें मुखमंडल एकदम आशा व उत्साह यांनीं प्रफुल्ल झालें. आवेशानें तो ह्मणाला "मग माझी सुरसुंदरी या मानवभवनांत कां? चल हिरण! मी तुला आपल्या हृदयाशीं धरून हजारों यवनांचीं प्रेतें पाडित उदयपुरास घेऊन जातों!"

हिरण्मयीनें मागें सरून उत्तर दिलें "अजय! तुला एक विनंति करत्यें—आजपासून तूं मला स्पर्श करूं नकोस, व या अभागिनीचं नांव घेऊन आपली जीभ विटाळूं नकोस. अरे हें काय? तूं तर रडायला लागलास?"

हिरण्मयीला चांदण्यामुळें अजयसिंहाच्या नेत्रांतून वाहणाऱ्या अश्रुधारा दिसल्या. तत्क्षणीं हिरण्मयीचें धैर्य खचलें. ती चटकन् पुढें सरली व दोन्ही हातांनीं अजयाचे अश्रु पुशितपुशित म्हणाली "अजय! तूं कुणासाठीं रडतोस? माझ्यासाठीं? अरे, मी तर तुझ्यापुढं कःपदार्थ आहें! तुझ्या डोळ्यांत अश्रु पाहून माझ्या हृदयाचं पाणी होतं!"

अजयसिंह ह्मणाला "तूं काय ह्मणत्येस हें मला कांहींच समजत नाहीं, हिरण!"

हिरण्मयी पुनः मागें सरून ह्मणाली "ऐक अजय, तूं क्षत्रियवीर धीरोदात्त प्रतापसिंहाचा पुत्र! केवळ एका अभागिनीकरितां तूं मेवाडच्या

पवित्र नांवाला कलंक लावूं बघतोस व वृद्धपणीं पित्याच्या आज्ञेचा भंग करूं पहातोस, हें काय? जिवांत जीव आहे तोंपर्यंत हिरण्मयीला यवनस्पर्श होऊं शकत नाहीं, हें खरें; पण मी आतां बादशहाच्या अंत:पुरांत राहल्यें; आणखी लौकिक रीतीनं माझा विवाह यवनाशीं झाला असल्यामुळं तुझ्याशीं माझा विवाह होणं केवळ अशक्य आहे! म्हणून म्हणत्यें, मला विसर. तुझी हिरण या पृथ्वीतलावर नाहीं, असं समज!"

हिरण्मयीनें या वेळीं आपल्या वस्त्रांतून कट्यार बाहेर काढून ह्मटलें "सुदैवानं देवानं या आपत्तींतहि ही एक सखी दिली आहे!"

अजयसिंह ह्मणाला "हिरण्मयी! तुला विसरल्यावर या अजयसिंहाचे प्राण राहतील, असें का तुला वाटतें? प्राण चूर्ण होतील, हृदय शतधा विदीर्ण होईल; पण प्राणज्योति हिरण्मयीची स्मृति त्या प्राणांच्या व हृदयाच्या प्रत्येक रोमरोमांत भरून राहील! हिरण! तुला काय वाटतें? ज्या दिवशीं माझा प्राण अकबराच्या अंत:पुरांत गेला ह्मणून ऐकिलें, त्या दिवसापासून माझ्या मनाला काय यातना होत आहेत, हें मी तुला काय सांगूं? हें दुःख माझ्या हृदयाचें कसें पाणी पाणी करित आहे! हृदयाला हजारों क्षतें पडलीं आहेत! हृदय जर दाखवतां आलें असतें तर या हृदयाच्या क्षतांतून कसा रक्ताचा पाट वहात आहे हें तुला दिसलें असतें हिरण!"

हिरण्मयीचा कंठ दाटून आला. स्फुंदत स्फुंदत ती ह्मणाली "अजय! तूं मेवाडचा भरंवसा, राजपुतान्याच्या अधिधात्री देवीचा प्रियतम वीर पुत्र आहेस. तिच्या प्रिय अजयसिंहास या अभागिनीचा स्पर्श होऊं नये, अशी सिंहवाहिनीचीहि पण इच्छा आहे. तिनं मला एकदा स्वप्नांत येऊन असंच बजाविलं होतं. मीं तुला स्पर्श केल्यास तो तुला अमंगलकारक होईल! हेंच भगवतीचं सांगणं होतं व तें आतां खरं ठरलं!"

"हिरण! जर तुला यवनस्पर्श झाला नाहीं, तर तुझ्याशीं लग्न करण्यांत मी क्षात्रधर्म कसा मोडतों? चल हिरण! मी तुला पिताजींकडे नेऊन त्यांनां हें विचारतों."

अजयसिंह पुनः हिरण्मयीचा हात धरण्यास पुढें झाला. इतक्यांत कोणी मागून बोललें "जो चोर भारतेश्वराच्या अंतःपुरांत शिरण्याचें साहस करील, त्याचें शिर सेलीमची तरवार याप्रमाणेंच धडापासून वेगळें करील!"

याच वेळेस अजयसिंहाच्या मस्तकावर चांदण्यांत तरवार चमकतांना दिसली; परंतु ती अजयसिंहाच्या मस्तकास स्पर्श करूं शकली नाहीं! कारण, मागून कोणीं एकानें विद्युद्वेगानें सेलीमच्या तरवारीवर आपल्या तरवारीचा घाव मारला—सेलीमची तरवार खालीं पडली! आपला यत्न व्यर्थ झाला, हें पाहून "ज्या राज्यांत खास राजाच काफराचा पक्ष घेतो तें नाश पावलेंच पाहिजे!" असें पुटपुटत सेलीम जळफळत बाहेर पडला.

अजयसिंहाची दृष्टि चटकन् मागें उभा असलेल्या अकबरशहावर पडली. सम्राट् ह्मणाला "अजय! चल मजबरोबर!"

अजयसिंह मंत्रबद्धाप्रमाणें बादशहाच्या मागोमाग गेला. बाहेर आल्यावर अकबर ह्मणाला "माझ्याच सांगण्यावरून दासीनें तुला हिरण्मयीकडे नेलें होतें. हिरण्मयीला मुसलमानाचा स्पर्श झाला नाहीं हें मीं तुला सांगितलें होतें. आतां तुझी खात्री झालीना?"

अजयसिंहानें कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. सम्राट् ह्मणाला "प्रतापसिंहाचा विचार घेऊन तुझ्या लग्नाचें ठरवून टाकूं."

अजयसिंहानें आकाशाकडे पाहून आपल्या कपाळावरचा घाम पुसला व आपल्याशींच ह्मटलें "आज चांदण्यांतसुद्धां इतका प्रचंड उष्मा कां बरें असावा?"

प्रकरण सोळावें.

सम्राट् व राणा.

अकबरशहा आपल्या विश्राममंदिरांत बसला होता. जवळच एका रत्नजडित सिंहासनावर राणा प्रतापसिंह विराजमान झाला होता. दोघेहि बराच वेळ अगदीं स्तब्ध होते. दोघांच्याहि मुखमंडलावर गंभीरतेच्या रेषा स्पष्ट दिसत होत्या. कांहीं वेळानें अकबरशहा राणाजीस ह्मणाला "राणाजी! आज कांहीं महत्त्वाच्या कामाकरितां आपल्याला मुद्दाम बोलावलें होतें. आज मी आपणाजवळ जी गोष्ट काढणार आहें तिला आपण सामान्य समजून फेंटाळून लावणार नाहीं, अशी मला आशा आहे."

प्रतापसिंहानें औत्सुक्यानें ह्मटलें "बोला काय तें?"

बोलण्यास कशी सुरुवात करावी, हें अकबरास समजेना. तो गंभीर मुद्रेनें कांहीं वेळ प्रतापसिंहाकडे पहात राहिला. शेवटीं धीर करून ह्मणाला "राणाजी! दैववशानें ग्वाल्हेरची राजकन्या माझ्या अंतःपुरांत आली आहे, हें आपणास माहीतच आहे."

प्रतापसिंहाचे डोळे खदिरांगाराप्रमाणें लाल झाले. तो ह्मणाला "हो माहीत आहे! सिंह निजला असतां जंबुकानें त्याच्या शावकास उचलून नेलें व मुमूर्षु प्रतापसिंह तें अझून सहन करून राहिला आहे! बोला, आणखी काय ह्मणणें आहे?"

अकबरशहा पुनः शांतपणानें ह्मणाला "आणि तिचें अकबरशहानें स्वतःच्या कन्येप्रमाणें रक्षण केलें आहे. हिरण्मयी अझून कलंकहीन आहे."

"असहाय रजपूत अबलांवर आपली कृपादृष्टि आहे, याबद्दल मी आपला फार आभारी आहें! आणखी काय बोलायाचें आहे?"

"तिचें कोणातरी कुलीन रजपुत तरुण सरदाराशीं लग्न करून देण्याचा माझा मानस आहे."

प्रतापसिंह तिरस्कारयुक्त मुद्रेनें म्हणाला "आपल्या दरबारांत रजपूतांनां काय कमी आहे? आपले प्रियदोस्त मानसिंह, सचिव भगवान

सिंह व बिरबलादि रजपूत वीरांनीं आपला दरबार गजबजला आहे! त्यांपैकीं वाटेल त्याशीं आपण हिरण्मयीचें लग्न लावून देऊं शकाल!"

अकबर ह्मणाला "हिरण्मयीच्या शीलाविषयीं आपण संशय घेऊं नका. जरी मेवाडवंशांत तिला दिली तरी त्यापासून मेवाडवंशाची अपकीर्ति होईल, असें नाहीं!"

प्रतापसिंह आरक्त लोचन करून ह्मणाला "नीच यवननें माझ्या अंतःपुरांतून माझ्या स्वर्गवासी प्रिय मित्राची कन्या पळवून नेली—नंदनवनांतील पवित्र पारिजातक नरकांत फेंकून देवपूजेस अयोग्य केला! तरी पण प्रतापसिंहाचें पाषाणहृदय हें अझून सहन करून घेत आहे! तरवारीच्या वारासरशीं त्यानें या अपमानाबद्दल आपलें किंवा शत्रूचें शिर धडापासून वेगळें केलें नाहीं!"

अकबर शांत भावानें ह्मणाला "राणाजी! असे उतावीळ होऊं नका. स्थिर चित्तानें आपण विचार करून पहा. अगदींच आवश्यकता नसती, तर मीं आपणाजवळ ही गोष्ट कधींच काढली नसती! जर विवाह झाला नाहीं तर त्याच्या भावी सुखाची आशाच नको, असें मेवाडवंशांतील एका तरुणाचें हिरण्मयीवर मन बसलें आहे. तेव्हां मग हा विवाह करणें जरूर आहे कीं नाहीं?"

"मेवाडवंशांत असा भाग्यशाली पुरुष कोण आहे? सांगा बरें!"

"हा तरुण राजस्थानांतील अद्वितीय वीर अजयसिंह! दुर्भाग्य अजयसिंह हिरण्मयीसाठीं अगदीं वेडा झाला आहे."

अकस्मात् राणा प्रतापसिंहाच्या मुखमंडलावर युद्धाच्या वेळची कालांतक छाया पसरली! विशाल डोळे जासवंतीच्या फुलाप्रमाणें लाल झाले! आरक्त कपाळावर हिरव्या शिरा स्पष्ट दिसूं लागल्या! डोक्यावरचा मुकुट खालीं पडला! ताडकन् उठून उभें राहून म्यानांतली तरवार बाहेर काढून प्रलयकालच्या मेघध्वनीच्या आवाजासारख्या वाणीनें तो ह्मणाला "यवनराज! निद्रिस्त सिंहाला असे वारंवार कां डवचतां? आतां एकदा त्याच्या पराक्रमाची परीक्षा पहा!"

इतिहासांत अकबरशहा अमानुष सहिष्णुतेबद्दल व अपरिमेय मानसिक शक्तीबद्दल प्रसिद्ध आहे. या गुणांचा त्यानें आज पुरा प्रत्यय दाखविला! प्रतापसिंहाचा कोप शांत होण्याची त्यानें वाट पाहिली. प्रतापसिंह अकबराच्या अविचलित मुखमंडलाकडे पहात पहात पुनः आपल्या जागीं जाऊन बसला. बराच वेळ तो अकबराकडे एकाग्र दृष्टीनें पहांत होता. शेवटीं ह्मणाला "काय ह्मणालांत दिल्लीश्वर? माझा लाडका अजयसिंह—मेवाडचा एकमात्र भरवंसा, मुमूर्षु प्रतापसिंहाचा कलिजा व आर्यावर्ताचा शिल्लक असलेला एकटा वीर—मोंगल राजाच्या अंतःपुरांत राहणाऱ्या व यवनाच्या स्पर्शानें कलंकित झालेल्या हिरण्मयीसाठीं वेडा झाला आहे? झूट! माझा या बाबतींत तरी आपणावर विश्वास बसत नाहीं! माझी खात्री करून द्या, नाहीं तर अकबरशहा मिथ्यावादी आहे असें मी ह्मणेन!"

अकबरशहा पूर्वीप्रमाणेंच गंभीर मुद्रेनें ह्मणाला "माझ्यावर विश्वास नसेल तर अजयसिंहाला विचारा!"

अकबरानें लगेच अजयसिंहाला बोलाविण्यासाठीं दूत पाठविला.

प्रकरण सतरावें.

पितापुत्र.

अजयसिंहास बोलाविण्याकरितां दूत रवाना झाल्यावर प्रतापसिंह आपल्याशींच ह्मणाला "असंभवनीय! छे! आतां अभागी प्रतापसिंहाच्या दुर्भाग्यानें काय असंभवनीय आहे? हें जग प्रतारणा व विश्वासघात यांनीं परिपूर्ण आहे. अकबरशहा! मी आपणास उदार अंतःकरणाचे समजत होतों. आपण जातीनें यवन, तथापि याच भरंवशावर मीं आपल्या पुत्रास तुमच्या स्वाधीन केलें. प्रतापसिंहा! भोग आतां आपल्या अविचाराचें फळ!"

इतक्यांत अजयसिंह आंत आला. प्रतापसिंहानें विषादपूर्ण अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं त्याच्याकडे पाहून ह्मटलें "बाळ! हे दिल्लीश्वर आ तुझ्यावर आरोप करित आहेत? काय तें लवकर सांग!"

अजयसिंहाला या विचारण्याचा अर्थच कळेना. तो म्हणाल "कसला आरोप पिताजी?"

प्रतापसिंह ह्मणाला "बाळ! समजलें मला. तुझ्यावरचा आरोप खोटा तूं हिरण्मयीकरितां वेडा झाला आहेस असा तुझ्यावर अकबरशह आरोप करतात."

बिचारा अजय स्तब्ध उभा राहिला. त्याच्या तोंडून कांपऱ्य आवाजांत "पिताजी—" इतकींच अक्षरें बाहेर पडलीं. त्यानें आपल दृष्टि खालीं करून अश्रूंनीं भूमातेस अभिषेकाची धार धरली. आपल दोन्ही हात हृदयाशीं धरून मस्तक भिंतीस टेंकून तो उभा राहिला

वृद्ध प्रतापसिंहाचा चेहरा निस्तेज झाला. त्यानें आपले दोन्ह डोळे मिटून घेतले. थोड्याच वेळांत त्याला घेरी येऊन तो पडला अजयसिंहानें पित्याचें मस्तक मांडीवर ठेवून हळुहळू पाणी शिंपडण्यास सुरुवात केली. अकबरशहा स्वतः वारा घालूं लागला. प्रतापसिंह झोंपेंतल्यासारखा बरळूं लागला. "कोण, कोण देवी! अंबिके! हाय जननी! आज किती दिवसांनीं तरी या गरिबावर दया केलीस ही? पण हें काय, आज ही कोणत्या रूपानें मला दर्शन देत आहे? जननीच का तूं माते? तुझी ती भुवनमोहिनी मूर्ति कोठें आहे? ज्या मूर्तीच्या दर्शनासाठीं ह्मणून हा काळपावेतों प्रताप जगला—ती मूर्ति कोठें आहे? माते! कोठें आहे ती मूर्ति? तुझ्या गळ्यांतील ती नररुंडमाला कोठें आहे? जननी! ती तुझी रक्तरसना कोठें आहे? तुझा तो असुरकुलविध्वंसी मानवलोहितकराल कृपाण या दुर्दिनांत कोठें ठेविलास? या विपत्ति-कालांत माते! एकदा त्या रूपानें दर्शन दे! एकदा तें रूप धारण करून तुझ्या दासाला मार्ग दाखीव. दाखवशील का? वृद्ध प्रतापाच्या बाहूंत

बल ओतशील का? नाहीं तर जा देवी! मला असेच प्राण सोडूंदे! मी तुझ्या या रूपाचा उपासक नाहीं!"

काहीं वेळानें प्रतापसिंह पुनः शुद्धीवर आला, व अजयसिंहाकडे पहात पहात विकृत स्वरानें ह्मणाला "कुलकलंक अजय! हें काय केलेंस रे? तूं मला कां स्पर्श केलास? या तुझ्या स्पर्शानें मला जें पाप लागलें, त्यांतून मी कधींहि मुक्त होणार नाहीं! मग तें खरेंच ना? दिल्लीश्वर! मीं आपणास मिथ्यावादी ह्मटलें, याबद्दल क्षमा करा! बेटा अजय! काय ह्मटलेंस? यवनगृहीं रहाणाऱ्या हिरण्मयीवर तुझें प्रेम आहे. हाय बाळा! मेवाडच्या सर्वस्वा! प्रतापसिंहाच्या पंचप्राणा! एकदा मजजवळ ये, ह्मणजे या तरवारीनें तुझ्या त्या पापी मनाचे तुकडे तुकडे करतों!"

अजयसिंहानें पुढें होऊन पित्यासमोर आपली विस्तीर्ण छाती उघडी केली. प्रतापसिंहानें कांपऱ्या हातानें आपली तरवार म्यानांतून काढली व आतां ती तो अजयाच्या वक्षःस्थलावर हाणणार, तोंच अकबरानें प्रतापसिंहाचा हात धरून ह्मटलें "राणाजी! मी आपणास वीरपुरुष मानित होतों! आपलें आजचें हें कर्म पैशाचिक निष्ठुरता होय!"

प्रतापसिंह दांतओंठ चावित आपल्या आसनावर जाऊन बसला व ह्मणाला "हाय! अकबरशहा! तूंच प्रतापसिंहाच्या अदृष्टाचें अभद्र नक्षत्र आहेस! पदोपदीं तुझी प्रतिकूलता, प्रत्येक कार्यांत तुझा अवरोध मला नडतो आहे!"

नंतर अजयसिंहाकडे वळून तो ह्मणाला "अजय! आज माझ्या तरवारीनें तुझ्या हृदयाचे दोन तुकडे करून तुझें पापक्षालन करणार होतों व मेवाडच्या गौरवाचें रक्षण करणार होतों; पण विधात्याची तशी इच्छा नाहीं! आतां मी काय सांगतों हें लक्ष्य देऊन ऐक. तूं हिरण्मयीला विसर! तुझ्या अंगांत संग्रामसिंहादिकांचें रक्त खेळत आहे, यासाठीं कुलांगार निपजूं नकोस! आजपासून दोन वर्षांत आपल्या मनाचा पराभव करून हिरण्मयीला आपल्या हृदयांतून हांकून दे!

जर दोन वर्षांनंतर हिरण्मयीच्या प्रेमपिपासेनें तुझें हृदय व्याकुल होईल तर तुझा तो पापी पिंड शरीरांतून काढून टाक, व पवित्र जलांत फेंकून दे प्रतिज्ञा पूर्ण न केलीस तर मला पुनः तोंड दाखवूं नकोस! माझें वचन पाळशील याबद्दल शपथ वहा!"

अजयसिंह आवेशानें ह्मणाला "पितृदेव! याच पवित्र भवानीवर हात ठेवून शपथ वाहतों, कीं, हिरण्मयीला विसरण्याचा ह्मणून दोन वर्षें हरतऱ्हेनें यत्न करीन व प्रतिज्ञा पूर्ण न झाली तर याच तरवारीनें आपला हृत्पिंड पवित्र जलांत फेंकून देईन! आतां हा कुलांगार अजयसिंह जातो, याचा शेवटचा प्रणाम स्वीकारा!"

"कुलांगाराचा कुलदीपक झाल्याशिवाय मला पिता ह्या नांवानें हांक मारूं नकोस! जा, प्रतिज्ञा पूर्ण कर व यश घेऊन ये!"

प्रकरण अठरावें.

यमुनेच्या वक्षःस्थलावर.

मध्यरात्रीचा सुमार. एक क्षुद्र नौका यमुनानदींतून अतिवेगानें चालली होती. नावेंत अजयसिंह एकटाच डोळे मिटून बसला होता. नदीच्या सलिलांत तारकामालांनीं सुशोभित नीलाकाश प्रतिबिंबित झालें होतें. तटिनीच्या चंचल वक्षाशीं सुधांशु क्रीडा करित होता. नीलवसना, चंचलप्राणा, हीरकहारशोभिता, सौंदर्यमयी यमुनेच्या प्रेमलहरी तरंगांमुळें उचंबळत होत्या. अजयसिंह नावाड्याला ह्मणाला "खूप वेगानें नाव चालव. तुला हा हार बक्षिस देईन!"

नावाड्यानें विचारिलें "महाराज! नाव कुठें नेऊं?"

"दूर—दूर—खूप दूर! अंधकारांत—घोर निबिड अंधकारांत घेऊन जा. जेथें ही तरंगिणी तारामाला धारण करून नृत्य करित नसेल, जेथें चंद्र नसेल, वायु नसेल-तेथें चल. नाव जलदी चालव, उशीर करूं नकोस!"

हाय! बालक अजयसिंह! या संग्रामपूर्ण नरजीवनांत जोंपर्यंत धमन्यांतून रक्त वाहत आहे तोंपर्यंत कोणीं बरें मनाला जिंकिलें आहे?

नाविक हूं कीं चूं न करतां वेगानें नाव चालवूं लागला. अजयसिंहहि पूर्वीप्रमाणेंच स्तब्ध बसला. याच वेळीं नदीतीरावर कोणी गात होतें:—

बिनती करूं सांवलिया तोरी
मोसे ना बोल; बांय छोड मोरी. ॥ ध्रु० ॥
रोपकरि हैं यदि सुन पाये । पिया तोरी ये मतबारी ॥
बिनती करूं सांवलिया तोरी ॥
प्राण परतोरे जागत प्यारी । मोसे बनमाली चातुरी सारी ॥
बिनती करूं सांवलिया तोरी ॥

हें काय! अजयसिंह स्वप्न का पहात आहे? अनेक दिवसांपूर्वी बाळपणीं हेंच गाणें, हाच सुधामय कंठस्वर, हेच मनमोहन आलाप त्यानें किती वेळ तरी ऐकिले होते! त्याची बालसखी हिरण्मयी हें गाणें फार सुरेख ह्मणत असे. वसन्तांत सकाळीं वसन्ती रंगाचे कपडे घालून, कंठांत जुईच्या फुलांचा हार घालून, एका हातांत अबीर व एका हातांत अशोकाचीं फुलें घेऊन हेंच गाणें, हेच स्वर व हेच आलाप घेत घेत हिरण्मयी त्याच्या बरोबर क्रीडा करित असे! अजयानें हिरणला धरायास जावें व हिरणनें अजयाच्या अंगावर फुलें व अबीर उधळून पळून जावें! पण आज तेंच गाणें गात आहे—ही हिरण्मयीच काय? पण हिरण्मयी येथें कोठून आली? अजयसिंह जागा आहे कीं झोंपेंत आहे? त्याला हीहि शंका आली व तिची निवृत्ति करण्याकरितां त्यानें डोळे उघडून चोंहींकडे पाहिलें. यमुनेच्या चंचल वक्षावर सुधांशु क्रीडत होता. तिच्या कंठांत हीरकमाला चमकत होत्या. नदीच्या वाळवंटावर पुनः गीतध्वनि झाला:—

"प्राण परोरे जागत प्यारी ।
मोसे बनमाली चातुरी सारी ॥"

अजयसिंहानें एकदम नावेंत उभें राहून हांक मारिली "हिरण्मयी!"

चारी बाजूंस त्याचाच प्रतिध्वनि झाला. यमुनातरंगावर, आकाशांत चंद्रावर—एकच प्रतिध्वनि 'हिरण्मयी!'

अजयसिंहानें एक हात हृदयावर ठेवून दुसऱ्या हातानें तोंड झांकलें व तो नावेंत पडून राहिला. यमुना आपली नाचत होती व तरंगांबरोबर खेळत खेळत नाव पुढें चालली होती.

प्रकरण एकोणिसावें.
अंधारांत.

अजयसिंह पित्याच्या आज्ञेनुरूप उदयपुरापासून किंवा आग्र्यापासून दूर जाण्यास निघाला. प्रशांतशालिने! नृत्यगीतशीले यमुने! तुझ्या वेदपाठांनीं दुमदुमणाऱ्या, होमगंधांनीं सुगंधित व जितेंद्रिय महर्षींचें वास्तव्य असलेल्या जयमालांनीं पवित्र तीरावर, किंवा पल्लवहारांनीं सुशोभित व हजारों लहानलहान नद्यांनीं वृद्धि पावलेल्या भागीरथीच्या तीरावर—तुह्मां दोघींच्याहि तीरावर—अजयसिंहानें आश्रय घेतला नाहीं! जनशून्य व कठीण विंध्याद्रीच्या पाषाणमय वक्षावर राहून आपलें हृदय पाषाणमय करण्याचा त्यानें निश्चय केला होता. अजयसिंह दुर्गम विंध्य पर्वतावर आरोहण करूं लागला. परंतु प्रस्तरमय विंध्य पर्वतावरसुद्धां श्यामलवर्ण तरुराजि हास्य करित होती. वृक्षपर्णांच्या आडून पक्ष्यांचीं सुस्वर गाणीं ऐकूं येत होतीं. एक लहानशी नदी पाषाण भेदून प्रेमानें गिरीचें पाषाणहृदय आर्द्र करित होती. गिरिचरणांशीं चिरयौवना, रजतसलिला नर्मदा प्रेमानें हंसत नृत्य करित होती. हें सर्व पाहून अजय निराश झाला! येथेंसुद्धां प्रलोभनशीला व मोहमयी सृष्टि हास्यमुखानें क्रीडा करित होती. कोणीकडेहि अजयानें पहावें, तों प्रत्येक स्थल हिरण्मयीची आठवण करून देत होतें! डोळे मिटून घेतले तरी शब्दमयी सृष्टि मधुररवानें त्याला हिरण्मयीच्या सुधामय कंठाची आठवण करून देत होती. कोठें जावें? कोठें गेलें ह्मणजे या सृष्टीच्या मोहजालांतून आपण निसटूं? विंध्याद्रीवर असें कोणतेंच स्थान नाहीं काय, कीं, जेथें गेलें ह्मणजे हृदय शांत होऊन सृष्टीच्या मोहमय रूपानें त्याची चलबिचल होणार नाहीं? बिचारा

अजयसिंह अतिशय संकटांत पडला. निराश अंतःकरणानें तो एखाद्या अंधाऱ्या गुहेचा शोध करूं लागला. पुष्कळ शोधानंतर, पुष्कळ भटकल्यावर, त्याला एक वृक्षराजिविहीन व शब्दहीन स्थान सांपडलें. त्याच्या चारी बाजूंस दगडच दगड होते. नदीचा कलकल ध्वनि किंवा विहंगांचे मधुर आलाप कांहींच ऐकूं येत नव्हते. अजयसिंहानें येथेंच एकटें बसून हिरण्मयीच्या स्मृतीस आपल्या हृदयांतून काढून टाकण्याकरितां कठोर व्रत स्वीकारण्याचें निश्चित केलें.

दिवस गेला. रात्र आली. आधींच निरव असलेल्या जनशून्य स्थानीं अगदींच शुक्क झालें. दाही दिशा अंधारांत बुडून गेल्या. चारी बाजूंस असीम अंधार व त्यावर असीम आकाश. हांहां ह्मणतां मस्तकावरील कृष्ण आकाशांत घनघोर काळेकुट्ट मेघ गर्जना करूं लागले.

थोड्याच वेळांत मुसळधार पाऊस पडूं लागला. याच निर्जन प्रदेशांत, अशा घनघोर पावसांत व अशाच भयंकर अंधारांत अजयसिंह चिंब भिजून गेला असतां रक्त गोठण्यापर्यंत पाळी आली, तरी त्याच्या मनांत हें काय चाललें आहे? घोर अंधकारांत व गंभीर प्रलयकालाच्या वेळीं सुद्धां हिरण्मयीची मूर्ति त्याच्या हृदयांतून नाहींशी होणें दूरच राहिलें; पण अधिकच स्पष्टपणें त्याच्या डोळ्यांसमोर ती उभी राहिली! कंपित आवाजानें अजयसिंह ह्मणाला "हाय! अजयाच्या देहांत प्राण असेपर्यंत हिरण्मयीची त्याला विस्मृति होणार नाहीं!"

बाजूस कोणींसें ह्मटलें "इथून चला आतां, इथें फारच पाऊस पडतो आहे व भयंकर अंधार पसरला आहे!"

अं:! हा काय मनुष्याचा आवाज? या निर्जन स्थलीं, एवढ्या घोर रात्रीं, मनुष्य कोठून आला? कीं हे अजयाच्या भ्रमिष्ट मस्तकाचे खेळ? का ही शैलविहारी देवता अजयाचें दुःख पाहून त्याला सहाय्य करावयाला आली?

अजयसिंहानें विचारिलें "कोण! मनुष्य कीं देव?"

"आपल्यासारखाच मीहि एक भग्नहृदय बैरागी आहें. मीहि आपल्यासारखाच मर्मवेदना चुकविण्याकरितां ह्मणून अंधाराचा आश्रय धरून बसलों होतों."

अजयसिंहाला हें ऐकून एक प्रकारें आनंदच झाला. तो ह्मणाला "काय! या जगांत माझ्यासारखा हतभागी आणखीहि एक प्राणी आहे? ये गड्या! आपण दोघे समदुःखी एकमेकांस कडकडून भेटूं!"

अजयसिंहानें बैराग्याला आलिंगन देण्याकरितां ह्मणून हात पसरले; पण बैरागी लांब सरून ह्मणाला "आजची रात्र फारच भयंकर बोवा!"

अजय ह्मणाला "खरेंच, फारच भयंकर रात्र!"

"चला तर मग इथून आपण जाऊं."

"कोठें जायचें?"

"गांवांत. अंधारांत प्राण फार व्याकुल होतात व आठवण फारच बळावते!"

निराश हृदयाला सहानुभूति मिळाली, ह्मणजे तेवढा वेळ तरी नैराश्ययातना नाहींशा होतात. कारण, आकस्मिक उत्साहामुळें निराशेची आठवण बुजून जाते! अजयसिंहानें टाळी वाजवून ह्मटलें "खरेंच गड्या! एकांतांत बसलें ह्मणजे हृदयांतला अग्नि अधिक चेततो. चल तर मग, आपण भग्नहृदय बैरागी गांवांत जाऊं."

अजयसिंह हळुहळू चालूं लागला. बैरागीहि मागोमाग चालला. अंधारांत वाट दिसत नसे, पण थोड्याच वेळानें आकाश स्वच्छ झालें. गगनपटावर उषःकालसमयींची मुकुटज्योति विकीर्ण झाली. अजयसिंहाला वाटलें, आतां पहाडावरून उतरण्यास बरें पडेल. पण जावयाचें कोठें? त्यानें बैराग्यास विचारिलें "आतां कोठें चलायाचें?"

पण अजयाच्या या प्रश्नाला उत्तर मिळालें नाहीं. बैरागीहि तेथें नव्हता. मागून येत असेल ह्मणून अजयानें वाट पाहिली, हांका मारल्या, पण बैरागीहि नाहीं अथवा उत्तरहि नाहीं!

प्रकरण विसावें.

गिरिराणी.

पुष्कळ दिवसांनीं आज वर्षाकालाचें मेघजाल नाहींसें होऊन नील नभोमंडलांत सूर्यकिरणांत लहानलहान शुभ्र मेघमाला चमकत होत्या. या मेघखंडांचें प्रतिबिंब तुडुंब भरलेल्या नर्मदा नदींत पडलें होतें. नदीच्या कांठची सर्व तरुराजि सुवर्ण रंगानें रंजित झालेली दिसत होती. जवळच एका लहानशा टेंकडीवर एक लहानसा प्रासाद दिसत होता. अजयसिंहाला थकवा येऊन नदीतीरावर एका झाडाखालीं झोंप लागली. कांहीं वेळानें एकाएकीं बांसरीचा मधुररव कर्णपुटांत घुमून त्याची झोंप उघडली. अजयानें उठून आश्चर्यचकित मुद्रेनें पाहिलें —अजयाला सर्वत्र आश्चर्य दिसावें असें त्याच्या दैवींच लिहिलें होतें!— तों एक अप्रतिम सौंदर्यराशि किशोरी आपल्या सख्यांसहवर्तमान मधुर, उच्च व तीव्र बांसरीरवानें काननप्रदेशांत प्रेमप्रवाह ओतित आहे! तरुणी प्रासादाकडून पर्वताखालीं उतरत होत्या. उतरतां उतरतां त्या सर्व अजयसिंहाजवळच आल्या. किशोरीची माधुरीमय मूर्ति पुष्पालंकारांनीं सुशोभित होती. गळ्यांत मोगऱ्यांचे हार, हातांमध्यें शेवतीचीं कंकणें व चंपकाचे गुच्छ, अशाच तऱ्हेनें सर्व देहावर पुष्पनिर्मितच अलंकार विराजत होते. जणूं वनदेवीनें आपल्या या लाडक्या दुहितेस मढविण्याकरितां सर्व पुष्पांस आज्ञाच केली होती! किशोरीची बांसरी एकाएकीं वाजेनाशीच झाली! वनसुंदरीचें सर्व लक्ष्य अजयसिंहाची शरीरकांति निरीक्षण करण्यांत वेधून गेलें. तिच्या मुखचंद्रावर आश्चर्य स्पष्ट झळकूं लागलें. नितंबभागावर लोंबणारी दीर्घ वेणी कंपित होऊं लागली. लाल गुलाबाच्या फुलांस लाजविणाऱ्या तिच्या अधरांत चैतन्य उत्पन्न झालें—ते आतां फुरफुरूं लागले. तिचे डोळे प्रभातकाळींच्या कमलाप्रमाणें आरक्त झाले. तिचे बाहू वसंतांत डोलविलेल्या

मोगऱ्याच्या कळीप्रमाणें फुरफुरूं लागले. किशोरी एका तरुणीस ह्मणाली "सखे! हा कोण असावा बरं?"

"कुणी तरी वाटसरू वाट चुकून आला असेल!"

"विचार बरं त्याला."

"तुह्मीच विचारा बाईसाहेब!" समवयस्क सखी हंसून ह्मणाली.

"मला लाज वाटते, सखे! तूंच विचार."

सखी किंचित् हंसत हंसत पुढें सरून अजयसिंहास ह्मणाली "महाराज! आमच्या गिरिराणी आपण कोण आहां हें जाणूं इच्छितात."

अजयसिंहानें उत्तर दिलें "मी एक पांथस्थ आहें. चालून चालून थकलों ह्मणून येथें विश्रांतिस्तव पडलों होतों."

गिरिराणी ह्मणाली "सखे! हे तर फार थकलेले दिसतात; त्यांना माझ्या अतिथिशाळेंत विश्रांति घ्यायला सांग!"

अजयसिंहास पहिल्यानें गिरिराणीच्या ह्मणण्यास रुकार द्यावासा वाटेना. त्यानें तें एकदोनदा नाकारिलें. पण किशोरीच्या व सखीच्या अत्याग्रहावरून शेवटीं तो कबूल झाला. कबूल होण्यापूर्वी अजयसिंहानें गिरिराणीकडे पाहिलें व मग तेथून दुसरीकडे दृष्टि फिरविली. एका बाजूस विशालकाया नदी वहात होती व दुसऱ्या बाजूस पल्लवभारानें नम्र व पुष्पगुच्छांनीं सुशोभित झालेली तरुराजि वाऱ्यांत डुलत होती. वर नील आकाश भगवान् सूर्यनारायणाच्या प्रकाशांत चकाकत होतें.

गिरिराणी सख्यांच्या मागें राहून अजयसिंहाच्या जवळून जवळून चालूं लागली. सखी ह्मणाली "बाईसाहेब! या वेळीं बांसरी वाजवाना?"

गिरिराणीनें बांसरी ओठांशीं धरली व वसंतराग गाण्यास आरंभ केला; पण आज बांसरी रोजच्यासारखी वाजेचना! वसन्त वाजवावा तर बिहागाचे सूर निघत; बिहाग वाजवूं लागावें तों भैरवीची नाहीं तर बागेसरीची चाल वाजूं लागे. आज गिरिराणीची बांसरी वाजेचना!

प्रकरण एकविसावें.

गोकुलदास.

अजयसिंह गिरिराणीबरोबर राजप्रासादांत शिरला. हा प्रासाद म्हणजे एक दगडांनीं बांधलेलें लहानसें दोन मजली घर होतें. राजप्रासादाचें चिन्ह इतकेंच कीं, ह्या घराभोंवतीं एक मातीचा कोट होता. कोटांत एका बाजूस गिरिराणी व तिच्या सख्यांचें राहण्याचें ठिकाण होतें. त्यापुढें विस्तीर्ण अंगण होतें. या अंगणाच्या एका बाजूस एक लहानसाच पण सुरेख बगीचा होता. बगीच्यासमोरच सैनिकांचीं राहण्याचीं घरें होतीं. बाजूस पागा होती. सगळ्या राजप्रासादास एक लहानसा किल्ला असें म्हटलें तरी चालेल. ह्याला गिरिदुर्ग असें म्हणत.

अजयसिंहाला विश्रांतीकरितां एक लहानशी खोली दिली होती. रात्रीच्या वेळेस तो खिडकींतून नदीतरंगांशीं चाललेली चंद्राची क्रीडा पहात बसला होता. गिरिराणी सख्यांसहवर्तमान तेथें आली व तिनें विचारलें "महाराज! इथं आपणाला त्रास तर होत नाहींना?"

अजयसिंहानें गिरिराणीचे ते कोमल व मधुर शब्द ऐकले; पण उत्तर काय द्यावें हें त्याला कांहींच समजेना. गिरिराणी पुनः म्हणाली "आज माझे बाबा इथं असते तर आपल्याशीं गोष्टी करण्यांत त्यांनां मोठा आनंद झाला असता."

अजयसिंहानें विचारिलें "ते कुठें आहेत?"

गिरिराणीच्या डोळ्यांत अश्रु आले. ती म्हणाली "आज दोन महिने झाले, बाबा पुष्करतीर्थाकडे तप करण्यास गेले आहेत. जातांना 'दोन महिन्यांत आलों नाहीं तर गोकुलदास माझी हकीगत सांगेल.' 'असं सांगून गेले आहेत. त्यांनां जाऊन दोन महिने झाले!"

"गोकुलदास कोण?"

"गोकुलदास माझा प्रधान आहे. माझ्या बाबांचा बालमित्र आहे. चपले! जाग गोकुलदासांला बोलावून आण."

सखी चपला गोकुलदासास बोलाविण्याकरितां गेली. गिरिराणी एकदम भयभीत होऊन ह्मणाली "तें पहा काय आहे तें!"

अजयसिंहानें खिडकींतून पाहिलें, तों एक लांब दाढीनें युक्त मुसलमानाचें डोकें महालाकडे पहात होतें. क्षणार्धांत तें दिसेनासें झालें. अजयसिंह उठून उभा राहिला. त्यानें म्यानांतून तरवार उपसली, व त्याचा तो शोध करूं लागला; पण त्याचा कांहीं शोध लागला नाहीं!

थोड्याच वेळानें घोड्याच्या टापांचा आवाज ऐकूं आला. व्याकुल चित्तानें अजयसिंह खोलींत हेलपाटे घालूं लागला. गिरिराणी व तिची दासी ह्यांपैकीं आतां तेथें कोणीच नव्हतें. मात्र एक वृद्ध गृहस्थ त्याच्याकडे पहात होता. बराच वेळ आश्चर्यचकित मुद्रेनें अजयसिंहाकडे पाहिल्यावर वृद्धानें त्याला लवून प्रणाम केला. अजयसिंहास ह्यांतला कांहींच अर्थ समजेना. तो ह्मणाला "हें काय! मला गरीब पांथस्थाला आपण इतका लवून प्रणाम कां करितां?"

वृद्ध ह्मणाला "कुंवरजी! मीं आपणांस ओळखलें. आपण माझ्या प्रभूचे—प्रतापसिंहाचे—धाकटे चिरंजीव अजयसिंह!"

अजयसिंह आश्चर्यचकित होऊन ह्मणाला "आणि आपण कोण?"

"या दासाचें नांव गोकुळदास."

प्रकरण बत्तिसावें.

गिरिराणीवरचें संकट.

गोकुळदास ह्मणाला "महाराज" आपण येथें अगदीं योग्य प्रसंगीं आलां! आमची बालराज्ञी गिरिराणी हिचें राज्य फारच धोक्यांत आहे. ह्या संकटकालीं ईश्वरानेंच दयाळू अंतःकरणानें गिरिराणीचें रक्षण करण्यास व माझ्यासारख्या ह्यातार्‍याचा मान राखण्यास प्रतापसिंहाच्या शूर पुत्रास धाडून दिलें आहे!"

अजयसिंह ह्मणाला "आपल्या या राणीचे वडील कुठें गेले?"

गोकुळदास ह्मणाला "हिचा पिता अनेक वर्षांपूर्वी वीरक्षत्रियांच्या पुण्यभूमिवर यवनसैन्याशीं लढत असतां हा लोक सोडून गेला; परंतु ती गोष्ट आपणास मागाहून सांगेन. या दुर्गाचा मालक एक संसारत्यागी तापसी आहे. त्याचा जन्म एका प्रसिद्ध क्षत्रियकुलांत झाला आहे, परंतु आज पंधरावीस वर्षांपूर्वी त्यानें क्षत्रियधर्मास अनुसरून संन्यासदंड धारण केला. याच वेळेस या राणीच्या पित्यानें कांहीं विशिष्ट कारणाकरितां हिला त्याच्या स्वाधीन केलें व उभयतांकरितां हा गिरिदुर्ग बांधून दिला. रजपूत योग्यानें येथेंच तपश्चरण सुरू केलें व या राणीस कन्येप्रमाणें वाढविलें. आज दोन महिने झाले, मला एकांतांत बोलावून ते ह्मणाले 'गोकुलदास! या गिरिदुर्गावर संकट येणार आहे हें मला समजलें आहे. थोड्याच दिवसांत या किल्यावर नररक्ताचा सडा शिंपला जाणार आहे, व माझी लाडकी गिरिराणी संकटांत सांपडणार आहे. मी आतां ह्मातारा झालों आहें, व मला या आश्रमांत हातीं तरवार धरावयाची नसल्यामुळें तिचें संकट दूर करण्यास मी अगदींच असमर्थ आहें. मी आतां तीर्थयात्रेस जातों, व तेथें या संकटाचें निवारण करण्याकरितां देवापाशीं तप करीन. माझे हेतु सफल झाले तर मी परत येईन; न झाले तर मात्र माझ्या भेटीची आशा धरूं नको! तूं मात्र जिवंत जीव आहे तोंपर्यंत हें संकट टाळण्यासाठीं यत्न कर. पुढें देवाची मर्जी!' इतकें बोलून योगिराज निघून गेले. तेव्हांपासून सारखे अपशकुन होत आहेत; आपण त्यांपैकीं कांहीं आतांच पाहिले, असें गिरिराणी सांगत होती. ह्मणूनच ह्मणतों, ईश्वरानें आपणास अगदीं योग्य वेळीं धाडलें आहे. आतां आपण थकलां आहां तर थोडीशी विश्रांति घ्या. उद्यां सेवक सेवेला हजर होईलच." असें ह्मणून अजयसिंहास प्रणाम करून गोकुळदास निघून गेला.

अजयसिंह एकटाच स्वतःशीं विचार करित बसला. गिरिराणीवरील संकटाच्या विचारानें त्याचें मन फारच उदास झालें; पण गिरि-

राणीवर काय संकट येणार? किती दिवसांनीं येणार? तोंपर्यंत आपण येथेंच रहावें का? सखीगणांनीं वेष्टिलेल्या गिरिराणीच्या बांसरीचा शब्द ऐकून आपलें चित्तस्थैर्य डगमगणार नाहींना? छे, येथें राहूंच नये

हिरण्मयीची मूर्ति हृदयांतून काढून टाकण्यासाठीं त्यानें वैराग्याचा वेष धारण केला होता. मग हेंच का त्याचें वैराग्य! हाच का त्याचा कठोर व्रतास उपयुक्त वैराग्यधर्म! लगेच गिरिराणीचा सुकुमार देह, नुकत्याच विकास पावलेल्या गुलाबकलिकेसारखे तिचे आरक्त अधर, नितंबभागावर लोंबणारा भ्रमरकृष्ण केशकलाप त्याच्या दृष्टिसमोर दिसूं लागला. गिरिराणीच्या मधुर निःस्यंदिनी बांसरीचा गगनभेदी स्वर त्याच्या कर्णपुटांत घुमूं लागला. क्षत्रियकुमार होऊन या सरळ व असहाय बालिकेचें संकट त्यानें निवारूं नये काय? काय करावें? व्रताचरण कीं वर्णाचरण? अजयसिंहाच्या मनांत गिरिराणीविषयीं भगिनीप्रेम वास करूं लागलें. भगिनीवात्सल्यानें त्याच्या मनास हालवून सोडलें. बऱ्याच वेळानें अजयसिंहाला झोंप लागली.

सकाळीं उठतांच अजयसिंह गोकुळदासाच्या शोधास निघाला. गोकुळदास बागेंत पूजेकरितां फुलें तोडित होता. अजयसिंह ह्मणाला "मी कांहीं विशिष्ट कारणाकरितां येथून जाण्यास आपली परवानगी मागण्यासाठीं आलों आहें."

"काय ह्मटलेंत? आपण जाणार? मेवाडाधिपतीचा वीर पुत्र क्षत्रिय-धर्मावर पाणी सोडण्यास तयार झाला आहे? एका अनाथ बालिकेस विपत्समयीं सहाय्य करणें हें त्याला आपलें कर्तव्य वाटत नाहीं?" गोकुळदास आश्चर्यानें ह्मणाला.

"गोकुळदास! जिवांत जीव आहे तोंपर्यंत आपल्या बालराज्ञीस सहाय्य करण्यास मी तयार आहें! पण कांहीं विशिष्ट कारणाकरितां अगदीं एकांतांत दोन वर्षे तप करण्याचा मीं निश्चय केला आहे. येथें राहिल्यास माझ्या तपांत व्यत्यय येण्याचा संभव आहे. मी येथें जवळच रहाण्याचा बेत केला आहे. संकटकालीं आपण किल्ल्यावर चढून भेरी

वाजवा, ह्मणजे मी तत्क्षणीं येऊन गिरिराणीसाठीं हातांत शीर घेऊन शत्रूशीं लढेन."

गोकुळदास ह्मणाला "आपली इच्छा असेल तसें करा. आज्ञा पाळण्यास सेवक तयार आहे."

थोड्याच वेळानें गिरिराणी त्याच्याकडे येत आहे हें गोकुळदासास दिसून आलें. बालराज्ञीचें मुख आज फारच म्लान दिसत होतें. गोकुळदास गिरिराणीला मुलीप्रमाणें मानित असे. त्याचें चित्त राणीवर येणाऱ्या संकटाच्या विचारानें फारच व्याकुल होऊन गेलें होतें. काय केलें ह्मणजे हें संकट दूर होईल, हाच विचार त्याच्या मनांत रात्रंदिवस घोळत होता. या संकटाविषयीं गोकुळदासानें गिरिराणीजवळ आतांपर्यंत एक अवाक्षरहि उच्चारलें नव्हतें. यावेळीं राणी दृष्टीस पडतांच गोकुळदासाच्या मनास चरका बसला. तो ह्मणाला "गिरिराणी! वाईट वाटूं देऊं नका. आपले वडील लवकरच परत येतील!"

"गोकुळदास, हें तर कालच तुह्मीं मला सांगितलंत."

"मग आज तुह्मी अशा खिन्न कां?"

"छेः, उगीच कांहीं तरी ह्मणतां झालं," गिरिराणी बळेंच हंसून ह्मणाली. "मी तुह्मांला एक गोष्ट विचारायाला आल्यें आहें. काल आलेला पांथस्थ आपल्या जागेवर नाहीं. मला वाटलं तो इथं असेल, पण इथंहि नाहीं; मग तो गेला कुठं?"

"त्याच्या व्रतास येथें व्यत्यय येण्याचा संभव असल्यामुळें तो जवळच अरण्यांत रहाण्यास गेला आहे. येथून जाण्यापूर्वी मला भेटून जाईन ह्मणून त्यानें कबूल केलें आहे."

"एकटाच जंगलांत रहाणार?"

"एकटाच. त्याला कसलें आलें आहे भय! त्याच्याजवळ तरवार आहे व तो स्वतः क्षत्रिय आहे."

गोकुळदास! अजयसिंहावरचें संकट तरवारीनें दूर होणें शक्य आहे काय!

गिरिराणी किती वेळ तरी गोकुळदास फुलें तोडित होता, तिकडे पहात राहिली. कांहीं वेळानें ती ह्मणाली "तो पुनः इथं केव्हां येईल?"

गिरिराणीच्या उज्ज्वल नेत्रांतून वक्षःस्थलावर टपटप अश्रु पडले. गोकुळदासानें ते पाहिले नाहींत.

प्रकरण तेविसावें.

तापसकुमार.

संध्याकाळीं गिरिराणी नर्मदा नदीच्या कांठीं बराच वेळ हिंडत होती. तिची बांसरी अनेक रागरागिण्या नाना आलाप घेऊन गात होती. आज पुनः पांथस्थ वैराग्याचें दर्शन होईल, अशी तिला आशा होती. नदीतीरावर अंधार पडला तेव्हां गिरीराणी हताश अंतःकरणानें घरीं परतली. पांथस्थाचें पुनर्दर्शन झालें नाहीं.

सकाळीं गिरिराणीनें आपल्या सखीस उठवून ह्मटलें "चपले! ह्या दिवसांत सर्व रान फुलांनीं सजलं असल्यामुळं सुरेख दिसतं, हें तूंच मला सांगितलंसना? चल तर मग, आपण एकदा रानांत जाऊं."

"बाईसाहेब, आपण बायका माणसं, एकटंच रानांत कसं जावं बरं?"

"सखे! तो बैरागी इथं जवळच राहतो व तो क्षत्रिय असून त्याच्या जवळ तरवार आहे असं गोकुळदास सांगत होते; मग आपल्याला कसलं भय?"

चपला गिरिराणीच्या ह्मणण्यास कबूल झाली व सख्यांस बोलाविण्यासाठीं निघून गेली. जातां जातां ती आपल्याशींच ह्मणाली "हा एक दिवस दृष्टादृष्ट झाली त्याचा परिणाम!"

थोड्याच वेळानें अरण्यांत गिरिराणीच्या बांसरीचे अति उच्च, सुललित व करुणतम आलाप ऐकूं येऊं लागले. पुष्कळ वेळपर्यंत एका रागिणीमागून दुसरी रागिणी, नूतन आलापावर नूतन आलाप, एक लय संपल्याबरोबर दुसरी लय व करुणरसामागून करुणतर रस वातावरणांत

पसरूं लागले. आज बांसरीला विराम नव्हता; गिरिराणीलाहि विश्रांति नको होती. बऱ्याच वेळानें चपला गिरिराणीस ह्मणाली "बाईसाहेब! आज आपल्या बांसरीस मद झाला आहे; तेव्हां या बांसरीला विश्रांति द्या."

उन्मत्त बांसरी, कीं वाजविणारी?

चपला पुनः ह्मणाली "चला आतां, ऊन्ह लागूं लागलं."

गिरिराणीनें बांसरी ओंठापासून दूर केली व दीर्घ निःश्वास सोडून ह्मटलें "चल."

गिरिराणी दुर्गाकडे चालूं लागली. इतक्यांत एका तापसकुमारानें तिच्यासमोर येऊन तिला प्रणाम केला. जटाजूटानें तापसकुमाराचें मुखमंडल झांकून गेलें होतें, त्यामुळें तें पर्णावृत कमलाप्रमाणें सुंदर व सुकुमार दिसत होतें. तापसी गिरिराणीला ह्मणाला "देवि! अजयसिंहाला तुह्मीं या अरण्यांत पाहिलंत का?"

तापसाचा हा प्रश्न ऐकून गिरिराणीला आश्चर्य वाटलें. ती ह्मणाली "अजयसिंह कोण? तुह्मी त्या क्षत्रिय बैराग्याविषयीं तर विचारित नसाल? त्यांचं नांव का अजयसिंह?"

"दोन दिवसांपूर्वी इकडे आलेला बैरागी अजयसिंहच होय. माझी त्याची चांगली ओळख आहे."

"ते कुठं आहेत?" गिरिराणी अगदीं सहजपणें बोलली.

तापसी ह्मणाला "हो, ते याच अरण्यांत आहेत. त्यांनां तुमच्या वाड्यांत रहाणं प्रशस्त वाटलं नाहीं. पण मी त्यांनां पुनः वाड्यांत रहाण्याविषयीं आग्रह करितों. देवि! जर आपण रागावणार नाहीं, तर मी आणखी एक गोष्ट आपणाजवळ विचारितों!"

"खुशाल विचारा."

"त्यांचा व माझा चांगला परिचय आहे. राणीसाहेब, ते जगन्मान्य राजवंशांतले पुरुष आहेत. त्यांचं वीरहृदय सर्वगुणपरिपूर्ण आहे आणि आपण साक्षात् सरस्वतीच भूवर अवतरलां आहां! तेव्हां हा मणिकांचन-योगच होय, असं मला वाटतं. आपली व त्यांची त्या दिवशीं संध्याकाळीं

भेट झाली तेव्हां मी जवळच होतों, ह्मणून मला अधिकच भरंवसा वाटतो."

तापसाचें बोलणें पुरें झालें नाहीं तोंच गिरिराणीच्या मुखमंडलावर प्रभातरवीच्या तेजाची झांक मारूं लागली. तापसी पुढें बोलूं लागला "असला मणिकांचनयोग कोणाला आवडणार नाहीं? पण आपल्या-जवळ मला एक भिक्षा मागावयाची आहे. मी फार थकलों आहें, तेव्हां हा देश सोडून आणखी कुठं जावं असं मला वाटत नाहीं, ह्मणून आपल्याजवळ इतकीच विनंति आहे कीं, आपलं व अजयसिंहाचं लग्न झाल्यावर मला या आपल्या राज्यांत आपल्या वाड्यासमोर किंवा या अरण्यांत रहाण्यास परवानगी द्या. मी लांबूनच तुह्मां दोघांचे प्रीति-ज्योतीनं चमकणारे डोळे पाहीन, दुरूनच आपल्या बांसरींतून निघणारे आलाप ऐकून हृदय शांत करीन, व दुरूनच या प्रेमपूर्ण निकेतनांत वाहणारा प्रेमौघ पाहून पार्वतीपतीच्या चरणांवर प्रेमाश्रूंची धार धरीन!"

तापसकुमार गिरिराणीसमोर हात जोडून व गुडघे टेंकून उभा राहून आणखी ह्मणाला "गिरिराणी! घालालना मला ही भिक्षा? करालना माझी आशा पूर्ण?"

तापसाचा कंठ दाटून आला. डोळ्यांतून अविरल अश्रुधारा वाहूं लागल्या. तो पुनः उठून उभा राहिला व "पुन्हा आपल्यास भेटेन," इतकेंच बोलून झपझप पावलें टाकित निघून गेला.

तापसकुमार निघून गेल्यावर हा कोण असावा, ह्याबद्दल गिरिराणीच्या सख्यांत बरीच भवतिनभवति झाली. कोणीं त्याला वेडा ठरविलें, तर कोणीं उलट ह्मटलें; त्याचा अजयसिंहाशीं काय संबंध असावा याविषयींच्या तर्कशास्त्रांत कोणी निमग्न झाल्या. मात्र चपलेचा तृतीय पंथच! तिनें हा तापसी पुरुष नाहीं ह्मणून ठरविलें!

गिरिराणी कांहींच बोलली नाहीं. ती अगदीं निःशब्द. नंतर सख्यांबरोबर ती दुर्गांत गेली.

प्रकरण चोविसावें.

वैराग्याचा उपदेश.

मागील प्रकरणांत सांगितलेल्या गोष्टीला आज चारपांच महिने लोटले होते. अजयसिंह अंधकारपूर्ण रात्रीं अंधःकारमय आकाशाकडे टक लावून आपल्याशींच विचार करित बसला होता. या पांचसहा महिन्यांत तो कितीदा तरी गिरिदुर्गांत गेला असेल व गिरिराणी-वरच्या संकटाविषयीं त्याचें व स्वामिभक्त गोकुळदासाचें कितीदा तरी संभाषण झालें असेल. गिरिराणी त्याला पाहतांच आनंदयुक्त मनानें त्याच्याजवळ येत असे. तो जोंपर्यंत तेथें असे तोंपर्यंत किशोरी त्याच्याकडे पहात असे, व अनन्यभावानें त्याच्या गोष्टी ऐकत असे. पण तो जाऊं लागला, कीं, तिचे नेत्र अश्रूंनीं भरून येत. हें प्रेम का? गिरिराणीचें अजयसिंहावर प्रेम जडलें होतें का? ठरलेल्या वेळीं अजय-सिंह न आला तर गिरिराणी त्याला शोधण्यास लोक पाठवित असे. स्वतः सख्यांबरोबर जाऊन ती त्याच्या आश्रमाजवळ बांसरी वाजवित बसे. वैरागी दृष्टीस पडला नाहीं तर तिचें मन इतकें व्याकुल कां होत असेल बरें? छे, प्रेम कसलें! ही अपरिपक्व वयांतील चंचलता असेल. अजयसिंह तिच्यापाशीं असला ह्मणजे गिरिराणीच्या बांसरींतून फारच मधुर आलाप निघत असत; पण तो जवळ नसला ह्मणजे मात्र हृदयास घरे पाडणारे करुण आलाप बाहेर पडत. हें तर प्रेमाचें स्पष्ट लक्षण! यावरून तर किशोरीच्या अंतःकरणांत प्रेमाचें बीज रोवलें जाऊन त्याला अंकुर फुटूं लागले होते, हें स्पष्ट दिसतें. आणखी, हे अंकुर उपटून न काढले तर कालान्तरानें ते दृढमूल होण्याचा संभव. गिरिराणीशीं गोडगोड बोलून तिचा भ्रम दूर करावा असें अजयसिंहास पुष्कळदा वाटे; परंतु बालिकेच्या सरल, सुकुमार मुखाकडे पाहिलें, व तिचें सरलतामय मधुर भाषण ऐकिलें, कीं, तसें करण्याचें त्याला धैर्यच होत नसे! तिच्या कोमल हृदयास कसें दुखवावें, हाच विचार सर्वदा त्याच्या मनांत येई. मग काय, आज भेट होईल, उद्यां

भेट होईल या आशेवर तिला टेवून त्यानें येथून निघून जावें? पितृहीन सहलहृदया बालिकेला जन्मभर अश्रु ढाळावयास लावून दुःखांत लोटून जाणें हें नीचाचें काम! तर मग, बालिकेला आपल्या हृदयांत स्थान द्यावें? विद्युत्स्फुरणाप्रमाणें अजयसिंहाच्या मनांत एकदम हा विचार उद्भवला. त्यानें आपलें हृदय रिकामें आहे कीं काय हें पाहण्यास डोळे मिटले. पण रिकामें कसलें? अंधकारपूर्ण हृदयांत एकच उज्वल आलोकमयी व चिरप्रेममयी मूर्ति! बालपणापासून त्यानें ज्या मूर्तीची आराधना केली; जागृत असतां, निद्रित असतां, शयनांत, स्वप्नांत, संपदेंत, विपदेंत, आनंदोत्सवांत तसेंच समरकोलाहलांत ज्या मूर्तीनें एकदां हृदयांत वास केला तीच आनंदमयी प्रतिमा अझून तेथेंच होती! ज्या मूर्तीला हृदयांतून घालविण्याकरितां तो नगरापासून इतका दूर आला, आतांपर्यंत गिरिगव्हरांत, निर्जन अरण्यांत व घोर तिमिरांत बैराग्याच्या वेषानें राहिला, तीच प्रतिमा पूर्ण सौंदर्यानें व पूर्ण गौरवानें अझून त्याच्या हृदयांतच होती. आणखी गिरिराणी! तिचा कोठें पत्ताच नाहीं! काय? ही प्रतिमा येथून ढळणार नाहींच इतकी हट्टी आहे का? अजय! हिरण्मयीचें अंतःकरण तुला दिसूं शकेल काय?

इतक्यांत एकाएकीं अजयसिंहाला कोणीं मागून 'अजयसिंह' अशी हांक मारली. आश्चर्यचकित मुद्रेनें अजयसिंहानें मागें वळून पाहिलें तों समोर तापसकुमार उभा! अजयसिंह आपल्याशींच ह्मणाला "अझून अजयसिंह हिरण्मयीला विसरूं शकत नाहीं! या अपरिचित तापसकुमाराचा आवाजसुद्धां मला हिरण्मयीच्या कंठासारखाच वाटतो!"

तापसकुमार ह्मणाला "अजयसिंह! तुह्मी फारच निष्ठुर आहां. गिरिराणीचे प्राण तुमच्याकरितां व्याकुळ होतात, आणखी तुह्मी तिला झुरत ठेवितां?"

अजयसिंह ह्मणाला "आपण कोण? सुमारें आठदहा महिन्यांपूर्वी विंध्याद्रीच्या अंधकारपूर्ण गुहेंत मीं एका तापसकुमाराला पाहिलें होतें तेच का आपण?"

"तपस्व्याची कसली ओळख? मी तुह्मांला आतां सांगायाला आलों आहें तें ऐका. गिरिराणीवर संकट आलें आहे व केवळ तिच्यावर नव्हे तर तुमच्यावरसुद्धां संकट आलें आहे!"

"मी कोण आहें हें तुह्मांला कसें समजलें?"

"मीं आपणाला एकदा सांगितलेंना, परिचय करून घेण्याचा हा समय नव्हे ह्मणून? मी आज अरण्यांत पूजा करित बसलों होतों, त्या वेळेस पुष्कळसे मुसलमान सैनिक एकत्र बसून मसलत करित होते, तें ऐकून माझ्या अंगावर शहारे आले. एकजण ह्मणाला 'तुमचें ह्मणणें काय आहे हें स्पष्ट सांगा. आमचें तुह्मांला सहाय्य हवें कीं नको?' दुसरी व्यक्ति ह्मणाली 'माझी आणखी कांहीं इच्छा नाहीं, फक्त गिरिराणीला येथून नेण्याची आहे. माझे लोक थोडे आहेत, पण आपण सहाय्य कराल तर हें काम सहज होण्यासारखें आहे.' यावर पहिली व्यक्ती ह्मणाली 'आह्मांला फक्त अजयसिंहाला कैद करून न्यावयाचें आहे. जर त्याला राणीचें सहाय्य मिळेल तरच आह्मांला तुमच्या लोकांची गरज पडेल.' मीं हें ऐकल्याबरोबर तुमच्या शोधाला निघालों. किती वेळानें तरी तुह्मी मला येथें भेटलांत. उठा, आतां आपलें कर्तव्य करा, व राणीला सोडवा."

अजयसिंह ह्मणाला "गिरिराणीवर संकट येणार हें मला पूर्वींच कळलें होतें."

"तर मग आपण वाड्यांतच कां जाऊन राहिलां नाहीं? इतक्या लांबें रहाणें उचित नव्हे!"

यावर अजयसिंहानें कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. तापसकुमाराच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या.

इतक्यांत कोटावरून गोकुळदासाची भेरी वाजली. अजयसिंह तरवार उपसून दुर्गाकडे धावून गेला. तापसकुमारहि त्याच्या मागोमाग गेला.

प्रकरण पंचविसावें.
रजपूतांची रंगभूमि.

किल्ल्याच्या जवळ येऊन अजयानें पाहिलें, तों, दरवाज्याजवळ कित्येक लोकांचे मृत देह पडले होते. मुसलमानांच्या सैन्यानें दुर्गाच्या आंत प्रवेश केला, असें त्याला वाटलें. गिरिराणीचें रक्षण करण्याची अमूल्य संधि त्याला मिळणार नाहीं काय? किल्ल्यांत शिरून तो गिरिराणीचा शोध करूं लागला. आंत जाऊन पहातो, तों किल्ल्यांत शत्रूकडचे लोक नाहींत किंवा लढाईहि नाहीं; केवळ गिरिराणीच्या सखींच्या किंकाळ्या ऐकूं येत होत्या. गिरिराणीचा त्यानें पुष्कळ शोध केला, पण कांहींच पत्ता लागेना. तत्क्षणीं तो किल्ल्यांतून बाहेर पडला. किल्ल्यापासून थोड्याच अंतरावर सुमारें पन्नास पायदळ शिपाई शंभर घोडेस्वारांबरोबर लढत असलेले त्याला दिसले. सर्वांच्यापुढें वृद्ध गोकुलदास होता. एका स्वाराच्या घोड्यावर गिरिराणी मूर्च्छित पडली होती. क्षणार्धांत गोकुलदासाच्या उजव्या बाजूस अजयसिंहाची तरवार चमकूं लागली व लगेच त्या तरवारीनें दहाबारा घोडेस्वारांस छाटून काढिलें. या नवीन योद्ध्याच्या अंगीं अलौकिक युद्धकौशल्य असून त्याच्या भुजांत असाधारण बळ होतें, हें मुसलमान सैनिकांच्या चांगलें प्रत्ययास आलें. त्याच्या मुखमंडलावर असीम उत्साह व असीम स्फूर्ति चमकत होती. त्याच्याशीं लढून जय मिळविणें अगदींच अशक्य आहे, हें पहातांच गिरिराणीस घोड्यावर ठेविलेल्या घोडेस्वारानें मोठ्यानें ओरडून ह्मटलें "तुह्मी . या काफरास अडवा, मी दहाबारा स्वारांसमवेत गिरिराणीस घेऊन जातों."

स्वारानें एका हातानें मूर्च्छित गिरिराणीस सांवरून धरिलें, व दुसऱ्या हातांत लगाम धरून घोडा सोडला. त्याच्याबरोबर आणखीहि दहा बारा घोडेस्वार निघाले. गिरिराणीस घेऊन जाणाऱ्या स्वारांचा पाठलाग करणें अजयसिंहास अत्यावश्यक होतें. गिरिराणीस जर सोडविलें नाहीं, तर मग उगीच रक्तपात करण्यांत काय अर्थ? त्यानें गोकुलदासावर लढाईचा भार टाकून पाठलाग करण्याचा निश्चय केला; पण गोकुलदास

कोठें होता? त्या ह्मातान्यानें एकनिष्ठेनें स्वामिकार्य बजावित असतां केव्हांच इहलोकाचा त्याग केला होता. अजयानें बाजूस पहातांच त्याच्या लक्ष्यांत ही गोष्ट आली. त्यानें खिन्न मनानें चाऱ्ही बाजूंस पाहिलें. आतां युद्धाचा भार कोणावर टाकावा? इतक्यांत बाजूस कोणीं ह्मटलें "अजयसिंह, तुह्मी या स्वारांचा पाठलाग करा, मी येथें हें युद्ध संभाळतों!"

गोकुळदास पडतांच तापसकुमारानें एका मेलेल्या सैनिकाची तरवार उचलली व त्याच्या घोड्यावर आरोहण करून अजयसिंहाच्या बाजूस तो लढूं लागला. तो शब्द ऐकतांच आश्चर्यचकित होऊन अजयसिंहानें पाहिलें, तों, जटाजूटधारी तापसकुमार तेथें लढत होता. तापसाचें मुखमंडल जटांनीं झांकिलें होतें. केवळ दोन डोळेच दिसत होते. हे डोळे अजयसिंहाच्या परिचयांतले होते काय? हे उज्वल नेत्र आणखी कोणाचे असूं शकतील काय? हे प्रेममय, अमृतमय कटाक्ष व ही स्वर्गीय ज्योति आणखी कोणाच्या नयनांत असूं शकेल काय? तापसकुमार पुनः ह्मणाला "अजयसिंह. लवकर जाऊन गिरिराणीला सोडवा!"

पुनः तोच सुधामय, तोच मनमोहन, तोच हृदयोन्मादकर कंठरव! अजयसिंहानें प्रचंड आघातानें समोरील म्लेंच्छसैनिकास परलोकीं धाडलें व त्याच्या अश्वावर आरोहण करून त्या पळपुट्या मुसलमानांचा पाठलाग करण्यासाठीं प्रस्थान केलें. घोडा अजयसिंह नेईल तिकडे भरधांव जाऊं लागला. क्षणार्धांत शैलखंडांवरून, क्षुद्रनदी ओलांडून अजयसिंहाचा घोडा पवनगतीनें धावत सुटला. कांहीं दूर गेल्यावर गिरिराणीस घेऊन जाणारे लोक त्याच्या दृष्टीस पडले. गिरिराणी अझूनहि मूर्च्छितच पडली होती. थोड्याच वेळांत अजयसिंहानें त्यांनां अडविलें. अजयसिंहावर एकदम दहा तरवारींचा हल्ला झाला. पण अजयसिंहानें त्या चुकवून एकाचा हात व एकाचें डोकें उडविलें. इतक्यांत मागून आणखी एका टोळीनें अजयसिंहावर हल्ला केला. तरवारीच्या आघातानें अजयसिंहाच्या घोड्यानें प्राण सोडिले. तरीपण अजयसिंहाची तरवार चमकतच होती. प्रेतांवर प्रेतें पडूं लागलीं, छिन्न शिरांवर छिन्न शिरें

आदळूं लागलीं, रक्ताचा पाट वाहूं लागला. या युद्धांत तरवारींस विराम नव्हता किंवा योद्धयांचे हात थकले नाहींत. अजयसिंहाची लांब तरवार विजेप्रमाणें चमकतच होती. प्रचंड आघातांनीं ती शत्रूंचे देह व हृदय विदीर्ण करूं लागली. जय, रजपूतांचा जय!

आज मेवाडराजकुमाराची शोणितपिपासिनी तरवार शत्रुरुधिराचें मनसोक्त पान करित होती. चाऱ्ही बाजूंस मागेंपुढें यवनसेना, अंगावर यवनांचें रक्त, पायाखालीं यवनांचीं प्रेतें, यवनांचीं शिरें! प्रबळ यवन-सेनेबरोबर एकटा अजयसिंह अतुल स्फूर्तीनें व असीम उत्साहानें लढत होता. पण असा तो किती वेळ लढणार? आज मृत्यु तर येणार, तेव्हां बनेल तोंपर्यंत शौर्य गाजवावें असा त्यानें निश्चय केला. थोड्याच वेळांत त्याचे हात थकले; शत्रुरुधिरानें माखलेला देह दुर्बल झाला; अजयसिंहाला घेरी येऊं लागली. शत्रुसैन्यांतील एक जण ओरडून ह्मणाला "पुरे करा. आतां लढाई बंद करून याला कैद करा."

लगेच आणखी एक जणानें जरा लांबून म्हटलें "भारतेश्वरास पुत्रा-पेक्षांहि प्रिय अशा अजयसिंहाला कैद करण्याइतका कोण धीट आहे?"

या गंभीर वाणीबरोबरच 'जय अजयसिंहाचा!' ह्या मधुर कंठांतून निघालेल्या मधुरतर शब्दांनीं अजयसिंहाच्या देहांत नूतन प्राण घातले. सम्राट् अकबरशहा व त्याच्याजवळच उभा असलेला तापसकुमार अजयसिंहाच्या दृष्टीस पडले. तापसकुमाराचा देह रक्तानें न्हाणिलेला होता व त्याची तरवार शत्रूंच्या रक्तानें लाल झाली होती. अकबरशहा ह्मणाला "बेटा अजय! मी वीरसखा अकबर तुझ्या बाजूस उभा आहें. तुला शोधित शोधित मी चांगल्याच प्रसंगीं येथें आलों ह्मणावयाचा!"

तापसी ह्मणाला "आणखी मी निष्काम ब्रह्मचारी—अजयसिंह! तुमच्या अभीष्टसाधनाकरितां परमेश्वराची प्रार्थना करतों!"

पुनः तोच मोहमय कंठस्वर! अजयसिंहानें तापसकुमाराकडे पाहिलें. जटाकलापांत तेच ज्योतिर्मय, अमृतपूर्ण, विशाल, रक्तिमवर्ण नेत्र चमकत

होते! अजयसिंहास पुनः मूर्च्छा येऊन तो तापसकुमाराच्या पायांपाशीं पडला.

प्रकरण सव्विसावें.

हिरण्मयीचा नूतन वेष.

सम्राट् अकबरशहानें समरभूमीवर चोहींकडे पाहिलें व तीव्र दृष्टीनें पश्चात्वर्ती एका सैनिकाकडे पाहून ह्मटलें "मूर्खा सेलीमा! तुला या गुप्त वेषांत मी ओळखणार नाहीं असें तुला वाटतें काय?"

युवराज सेलीम कांहींच न बोलतां भुईकडे पहात राहिला. अकबरशहा पुन्हा बोलूं लागला "आजची ही लढाई ह्मणजे भरतखंडाच्या भावी सम्राटाच्या गौरवाचा विषय असेल, नाहीं रे? एकदा या रणभूमीकडे नजर फेंक. एकट्या हिंदु वीराच्या तरवारीनें शंभर सैनिकांस धूळ चारली आहे; आणि मी आलों नसतों तर तुझेंहि पण शिर तुझ्या या मित्रांच्या शिराबरोबर येथेंच पडलें असतें! आजपासून या तरुणाची वीरादर्श समजून पूजा करित जा. मी तुला विचारतों, कीं, आज तूं आपल्या दोस्तांसहवर्तमान या बालराज्ञीच्या अंतःपुरांत कां शिरलास?"

सेलीम ह्मणाला "मी गिरिराणीला पळविण्यास येथें मुळींच आलों नव्हतों. या दुर्वृत्त रजपूत तरुणालाच दंड करण्यासाठीं आलों होतों. ज्या दिवशीं हा काफर एखाद्या चोराप्रमाणें दिल्लीश्वराच्या अंतःपुरांत शिरला, व नारीहृदय दिल्लीश्वरानें त्याला शिक्षा केली नाहीं, तेव्हांच याला शिक्षा करण्याचा मीं निश्चय केला व नंतर ह्या चोरानें वैराग्याचें सोंग घेऊन अंतःपुरांतून हिरण्मयीला पळविलें."

तापसकुमार आतांपर्यंत संज्ञाहीन अजयसिंहाची शुश्रूषा करित बसला होता. तो एकदम चवताळून म्हणाला "खोटी गोष्ट! वीर अजयसिंहाच्या नांवाला कलंक लावूं पहाणारा खोटें बोलतो! यवनस्पर्शानें दूषित झालेल्या हिरण्मयीचा विसर पडावा, ह्मणून अजयसिंह या जंगलांत भटकत आहे."

सेलीम तापसाकडे पहात पहात पुढें सरला. याचवेळेस अकबरशहानें पुढें होऊन ह्मटलें "तूं खोटें बोलतोस हें मला माहीत आहे. गिरिराणी कुठें आहे? लवकर सांग!"

सेलीम ह्मणाला "ज्या व्यक्तीनें गिरिराणीस नेण्याकरितां गिरिदुर्गावर हल्ला केला, तीच तिला घेऊन गेली."

तापसकुमार म्लान मुखानें ह्मणाला "भारतेश्वर! जिच्या संरक्षणाकरितां इतका रक्तपात झाला, व जिच्या रक्षणाकरतांच अजयसिंहाची अशी दशा झाली, तिला सोडवा."

गिरिदुर्गांत राहिलेलें सैन्यहि याच वेळेस तेथें येऊन पोहोंचलें. अकबरशहा ह्मणाला "तुह्मी अजयसिंहाची शुश्रूषा करा, मी गिरिराणीच्या शोधास जातों. सेलीम, तूंहि मजबरोबर चल."

नंतर अकबर व सेलीम कांहीं लोक बरोबर घेऊन निघून गेले. तापसकुमारानें एका सैनिकास डोळी आणावयास सांगितलें. त्यानें अजयसिंहाचें मस्तक आपल्या मांडीवर घेतलें. यावेळीं त्याच्या नेत्रांतून अश्रूंचा प्रवाह सारखा सुरू झाला व अजयसिंहाच्या घायाळ देहावर ते उष्णाश्रु पडूं लागले. ह्याच अमृतधारांनींच कीं काय, अजयसिंहाच्या मृतवत् देहांत चैतन्य शिरूं लागलें. अजयसिंहास डोळींत घालून किल्ल्यावर नेलें.

पहांटेस तापसकुमारानें नदींत स्नान करून रक्तानें माखलेलें आपलें शरीर धुऊन काढलें. कृत्रिम जटा, भगवीं वस्त्रें नदींत फेंकून दिलीं. नितंब भागावर लोंबणाऱ्या केशांचा बुचडा बांधून केश झांकले जातील अशा रीतीनें मस्तकावर फेटा बांधिला. गळ्यापासून पायांपर्यंत सर्व देह अंगरखा व पायजमा यांनीं झांकून टाकिला. याप्रमाणें वेष पालटून झाल्यावर नदीच्या जलांत त्यानें आपलें प्रतिबिंब पाहिलें. नदीच्या कांठची माती उकरून त्यानें आपल्या डोळ्यांस फांसली व अधरोष्ठांस राख लावली. हाय! कल्पित वेषधारी तापसकुमारा! या अमृतपूर्ण अधरोष्ठांचें—या भुवनविजयी नयनयुगुलाचें सौंदर्य मृत्तिकालेपनानें

आणि भस्मरंजनानें तिळमात्र तरी कमी होईल काय? हिरण्मयीनें पाण्यांत पुन्हा आपलें प्रतिबिंब पाहिलें व ती आपल्याशींच बोलूं लागली "आतांपर्यंत एक गोष्ट झाली, कीं, अंधारांत मी कोण आहें हें अजयाला समजलें नाहीं; पण त्यानं माझा आवाज ओळखला नसेल काय? ईश्वरा! इतकंच कर, कीं, अजयाचा गिरिराणीशीं विवाह होऊं दे, व अभागिनी हिरण्मयीची अंधःकारमय स्मृति त्याच्या हृदयांतून गिरिराणीच्या प्रेमामुळं नष्ट होऊं दे."

"पण हें काय! आज अजयाचं नांव उच्चारतांच माझं हृदय इतकं व्याकूल कां बरं होतं? अम्बरकुमारीच्या सहाय्यानं ज्या दिवशीं आग्र्याहून मी निघाल्यें, तेव्हांपासून प्राणसखा अजयसिंहाला पहाडांत, अरण्यांत पाहून डोळे तृप्त करून घेत आहें; पण त्यावेळेपासून आजच्यासारखी धडकी कधींच भरली नव्हती! भगवन् भवानीपते! अभागिनी हिरण्मयीला तुझ्याजवळ एकच भिक्षा मागावयाची आहे, व ती एवढीच कीं, हिरण्मयीच्या प्राणाच्या—अजयसिंहाच्या-हृदयांतून तिला काढून टाकून तिच्याजागीं गिरिराणीची स्थापना करतांना माझं मन कचरूं देऊं नकोस! म्हणजे मग माझ्या अजयाचं—माझ्या बाळपणींच्या सख्याचं—किशोरावस्थेंतल्या मित्राचं—यौवनांतल्या एकमात्र सहचराचं—माझ्या प्राणांच्या वल्लभाचं-हृदयांतल्या देवतेचं-अंधःकारपूर्ण जीवनांतील पूर्णचंद्राचं—माझ्या भक्तीच्या आरध्यदेवतेचं रूपगुणशीला, कलंकशून्या गिरिराणीबरोबर लग्न करून देतांना मी धीट व आनंदपूर्ण राहीन!"

हिरण्मयी पुष्कळ वेळपर्यंत डोळे मिटून व हात जोडून आकाशाकडे पहात राहिली. नंतर आपले कोमल हस्त हृदयाशीं धरून ती स्तब्ध बसली. अनंतवाहिनी तरंगिणीच्या प्रवाहाशीं तिच्या अश्रुधारा मिळून गेल्या.

प्रकरण सत्ताविसावें.
रजपूतसैनिक.

मध्यरात्र टळून गेली आहे. गिरिदुर्गांतल्या एका बाजूच्या खोलींत अजयसिंह निजला होता. त्याच्या पायांजवळ एकजण रजपूतसैनिक स्तब्ध बसला होता. युद्धप्रसंगास तीन दिवस लोटले होते. आज अजयसिंहाला गाढझोंप लागून किंचित आराम पडला होता. हे तीन दिवस हा रजपूतसैनिक रोज जाग्रणें करून त्याच्याजवळ बसलेला असे. दिवसा दुर्गांतील लोक आळीपाळीनें अजयाच्याजवळ बसत; पण सर्वांच्या संमतीनें रजपूत शिपायानें रात्रभर जागण्याचें काम आपल्याकडे घेतलें होतें. संध्याकाळपासून सकाळपर्यंत तो अनन्यकामनेनें, अनन्यभावानें अजयसिंहाच्या तोंडाकडे एकाग्रतेनें पहात त्याच्याजवळ बसलेला असे. त्याला झोंप किंवा आळस माहीत नव्हती. हा रजपूत सैनिक कोण, हें वाचकांला सांगावयाला नकोच!

रजनी संपत आली होती. अजयसिंहाची झोंप उघडली. सर्व विश्व अझून निद्रित व स्तब्ध होतें. खोलींत दिवा मिणमिण जळत होता. अजयसिंहानें दिव्याकडे पहात पहात डोळे उघडले, व मान सांवरून सैनिकास विचारिलें "आपण कोण?"

"मी तोच रजपूत सैनिक!"

अजयसिंहाची सांवरून धरलेली मान पुनः गळून पडली. रजपूत सैनिकानें त्याचें मस्तक मांडीवर घेतलें. अजयसिंहानें पुनः विचारलें "त्या दिवशींच्या तापसकुमाराचा कांहीं शोध लागला का?"

"नाहीं. त्या दिवसापासून तो कुठें गेला, कांहींच समजलें नाहीं."

अजयसिंह ह्मणाला "मला आतांच स्वप्न पडलें, कीं, यवनसंग्रामांत मी गतप्राण होऊन पडलों. माझा प्राणशून्य देह जमिनीवर पडला आहे तोंच त्या तापसकुमारानें माझें मस्तक आपल्या मांडीवर ठेवून माझें चुंबन घेतलें. त्याच्या अधरस्पर्शानें माझ्या थंडगार कलेवरांत

पुनः रक्तप्रवाह सुरू झाला. पहातां पहातां त्या कुमाराच्या नेत्रांतून एकदोन अश्रुबिंदु माझ्या गालावर पडले. त्या अमृतबिंदूंच्या पतनानें माझ्या देहांत पुनः प्राण शिरले. त्या तापसानें हृदयोन्मादकस्वरानें मला 'अजय' अशी हांक मारली. त्या कर्ण मधुर स्वरानें माझ्या जड देहांत चैतन्य शिरून माझें हृदय आनंदानें नाचूं लागलें. माझ्या देहांत नूतन स्फूर्तीचा संचार होऊन मी उभा राहिलों व त्याच्या मुखाकडे पहात तटस्थ राहिलों. इतक्यांत त्या तापसकुमाराचा जटाजूट गळून पडला व चंचल केशकलाप त्याच्या पृष्ठभागीं लोंबूं लागला. क्षणार्धांत तापसकुमार माझ्या शैशवसखीचें—प्राणसहचरीचें रूप धारण करून माझ्यासमोर उभा राहिला. मीं उन्मत्त हृदयानें, विव्हल प्राणानें माझ्या सखीला हृदयाशीं धरण्याकरितां ह्मणून हात पुढें केला. हिरण्मयीनें मजकडे पुनः क्रुद्धकटाक्ष फेंकिले व अंगस्पर्श करूं नको म्हणून सांगितलें; पण लगेच दयार्द्र स्वरानें ती ह्मणाली 'हाय! अजय! अझूनहि तूं या अपवित्र कलंकिनीला विसरूं शकत नाहींसना? ऐक, माझी विनंति ऐक. मला विसर. हृदयाला जिंक व गिरिराणीवर प्रेम कर!' बोलतांबोलतां मला एकट्यालाच घोर अरण्यांत टाकून देऊन माझी सखी दिसेनासी झाली!"

अजयसिंहाचें अशक्त शरीर थरथर कांपूं लागलें. रजपूतसैनिक पुनः त्याच्या पायापाशीं जाऊन बसला. अजयसिंहाच्या पायावर एक उष्ण जलबिंदु पडला. अजय ह्मणाला "हें काय? तुह्मी तर रडतां?"

रजपूत सैनिकानें ह्मटलें "महाराज! आपणांजवळ एक भिक्षा मागायची आहे!"

"बोला, माझ्या हातून होण्याजोगें असेल तर मी तें खुषीनें करीन."

"महाराज, मी गिरिराणीचा सैनिक आहें. तिचें सुख तेंच माझें सुख. आज ती अभागिनी अगदीं असहाय आहे. तिचा विश्वासू प्रधान गोकुळदास व दुसरे लोक तिला सोडून गेले. आज तिची दशा पाहून

पाषाणालासुद्धां द्रव येईल. आपण अभागिनी गिरिराणीवर नाहीं का दया करणार?"

"माझ्या हातून होईल तितकें सहाय्य करण्यास मी तयार आहें!"

"मग आपण लवकरच आमच्या राणीचें पाणिग्रहण करून आह्मां सर्वांचे मनोरथ पूर्ण करालना?"

"सैनिक! ह्या गोष्टीस मी कबूल होण्याचा किती थोडा संभव आहे हें आपणास माहीत नाहीं! हृदय फाडून दाखवितां आलें असतें, तर त्यांत गिरिराणीकरितां जागा नाहीं हें आपणांस दिसून आलें असतें. बालपणापासून, समजूं लागल्या घटकेपासून या हृदयांत एक देवीप्रतिमा स्थापित झाली आहे. त्याच मनमोहिनीच्या अविच्छिन्न स्नेहाला, अविरल प्रेमकटाक्षांला, असीम सुखाला, बाळपण संपल्यावर तारुण्यांत हें हृदय अर्पण केलें आहे. एकाएकीं वसंतऋतूंत आकाशांत मेघ यावे, त्याप्रमाणें निष्ठुर विधात्याची 'अजयसिंहा दुर्भाग्या! तूं तुझ्या हृदयांतल्या हिरण्मयीच्या प्रतिमेचें विसर्जन कर!' अशी आज्ञा झाली. ती आज्ञा पाळण्याकरितां मींहि पण तशीच प्रतिज्ञा केली आहे. आज हें हृदय अमानुषिक संग्रामांत जर्जर झालें आहे. तरीपण या चूर्ण हृदयांत तीच आनंदमयी प्रतिमा पूर्ण गौरवानें विराजमान आहे. ह्मणून ह्मणतों, या हृदयांत गिरिराणीकरितां स्थान नाहीं!"

अजयसिंहाच्या पायावर आतां तर उष्णजलाची धारच पडूं लागली!

याच वेळेस एकदम दुर्गाच्या बाहेर पुष्कळशा घोड्यांच्या टापांचा आवाज झाला. अजयसिंहाला बाहेर कोणीं बोललेलें ऐकूं आलें. बाहेरील गृहस्थ ह्मणाला "गिरिदुर्गांतील शूरांनों! ही पहा तुमची राणी परत आली आहे!"

दुर्गांतील लोकांनीं आगन्तुकाला धन्यवाद दिले; पण तो ह्मणाला "ज्या वीरपुरुषामुळें तुह्मांला तुमची राणी प्राप्त झाली, त्या अजयसिंहाला धन्यवाद द्या! आतां कसे आहेत अजयसिंह?"

"त्यांनां आज पुष्कळ बरें वाटत आहे. ते येथें आंतच आहेत." पृच्छकाला उत्तर मिळालें.

पहिला गृहस्थ पुनः ह्मणाला "ऐका तर, गिरिदुर्गांतील सैनिकांनों! ऐका. राणीच्या सख्यांनों! ऐका. तुमची गिरिराणी राजघराण्यांतील आहे हें तुम्हांला माहीत आहेच; पण अजयसिंहाची तुम्हांला माहिती नाहीं. तेहि पण विख्यात मेवाडवंशांतले राजकुमार आहेत. आतां मी कोण आहें हें ऐका. मी दिल्लीश्वर सार्वभौम अकबरशहा आहें. माझ्या मनांत या दुर्गावर मोठा उत्सव करावा असें आहे. तेव्हां तुमच्या या राज्ञीचें व अजयसिंहाचें आपण लग्न करून देऊं या. याला अझून पांचसहा महिने हवेत; तरी पण आपल्या उत्सवास आतांपासूनच सुरुवात होऊं द्या. अकबराचा खजिना या उत्सवाकरितां खुला केला आहे!"

सर्वांमुखीं अजयसिंहाचा, राणीचा व अकबराचा जयध्वनि झाला. हा आकाशभेदी जयध्वनि अजयसिंहाच्या खोलींतहि ऐकूं गेला. त्याचें मस्तक अंथरुणावरून जमिनीवर गळून पडलें. रजपूतसैनिकाच्या अंगावर शहारे उभे राहिले. त्यानें आपलें हृदय दोन्ही हातांनीं गच्च दाबून धरलें.

प्रकरण अठ्ठाविसावें.

प्रतिमाविसर्जन.

सकाळीं अजयसिंह डोळे उघडून पहातो, तों तेथें रजपूत सैनिक नसून गिरिराणी व तिची सखी चपला या उभ्या आहेत. अजयसिंहानें गिरिराणीच्या सुंदर व सरलतामय मुखाकडे निरखून पाहिलें. आज तिच्या मुखमंडलावर नूतनच स्फूर्ति व उत्साह विराजमान झालीं होतीं. गिरिराणीनें अजयाचा हात धरून त्याच्याजवळ बसून प्रेमळ वाणीनें ह्मटलें "अजयसिंह! तुम्हीं माझ्या रक्षणाकरितां आपल्या हृदयांतील रक्त भूमातेस अर्पण करून या रुग्णावस्थेंत शय्येवर पडलां आहां; आपल्या या उपकारांची फेड कशी करावी हें मला समजत नाहीं!"

अजयसिंह ह्मणाला "आपणास सोडविण्याकरितां मीं जे यत्न केले, ते केवळ क्षात्रधर्मास अनुसरून माझें कर्तव्य ह्मणून केले. यांत माझे उपकार ते काय झाले?"

गिरिराणीचे नेत्र भरून आले. ती म्हणाली "अजयसिंह! माझ्यावर काय संकट आलं होतं, हें आपल्याला माहीत नाहीं!"

बोलतांबोलतां गिरिराणी रुदन करूं लागली.

गिरिराणीचें सांत्वन करित चपला ह्मणाली "बाईसाहेब! आज आनंदोत्सवाच्या दिवशीं असं हें अभद्र रुदन कां बरं करितां? ज्या गोष्टीला दिल्लीश्वरांनीं काल अनुमति दिली, ती गोष्ट यांच्याजवळ काढूं या. हे पहा अकबरशहाच इकडे येत आहेत!"

गिरिराणी ह्मणाली "सखे! चल, आपण इथून जाऊं. आतां बादशहा स्वतःच ती गोष्ट काढतील!"

गिरिराणी चपलेबरोबर बाहेर पडली. बाहेर पडतां पडतां चपला ह्मणाली "आपण इथंच उभ्या राहून त्यांचीं बोलणीं ऐकूं गडे!"

गिरिराणी ह्मणाली "नको, माझ्या मनांत मोठी शंका येते."

"कसली शंका बाईसाहेब?" चपला गालांतल्या गालांत हंसून ह्मणाली.

गिरिराणीचें मुख निस्तेज झालें. करुणापूर्ण नेत्रांनीं चपलेकडे पाहून तिनें ह्मटलें "अजयसिंहांनीं बादशहाचं ह्मणणं कबूल नाहीं केलं तर?"

"छे, भलतंच! शिंप म्हणून मोतीं फेंकण्याइतके अजयसिंह भोळे नाहींत!"

गिरिराणीनें यावर कांहींएक उत्तर न देतां चपलेचा हात धरला व नंतर दोघीहि महालाकडे निघून गेल्या.

अजयसिंह अकबरास पहातांच उठून बसण्याचा प्रयत्न करूं लागला; पण अकबरानें त्याला उठूं न देतां तसेंच पडून राहण्यास सांगितलें. नंतर लडिवाळपणानें तो अजयाच्याजवळ बसून त्याच्या मस्तकावरून, गालांवरून हात फिरवित फिरवित प्रेमळ वाणीनें ह्मणाला "बेटा

अजय! वीरसखा अकबर आज तुझ्या शौर्याबद्दल पुरस्कार देण्यास उत्सुक झाला आहे."

"क्षत्रिय योद्धा न्यायाकरितां वीरत्वानें लढतो. त्या शौर्याबद्दल पुरस्काराची त्याच्या मनांत हांव नसते!"

"वीरपुरुषानें पुरस्काराबद्दल हांव न धरणें, हा त्याचा धर्मच आहे. तथापि त्याला तो देणें हा राजधर्म होय!"

अकबर आणखी पुढें ह्मणाला "आणि मीं तुला एकदा सांगितलेंच आहे, कीं, वीरपुरुषाला सर्वांत उत्तम बक्षीस ह्मणजे सुंदरीचें प्रेम!"

अजयसिंहाचें मुखमंडल पांडुवर्ण झालें. अकबरशहा पुढें ह्मणाला "ऐक अजय! सरला सुंदरी गिरिराणी तुला उत्तम बक्षीस असें मला वाटतें. मीं सर्वांनां त्याप्रमाणें काल रात्रीं सांगितलेंहि आहे. आतां लवकरच गिरिराणीची प्रेमपूर्ण मूर्ति अजयसिंहाच्या हृत्पटलावर स्थापन करण्याचा माझा विचार आहे!"

दिल्लीश्वर! आपण आपल्याला मोठे सुज्ञ म्हणवितां; इतिहासकारहि अकबरशहास राजगुरू ह्मणतात; पण ही साधी गोष्ट आपल्याला समजूं नये काय? हृदयांत एक मूर्ति स्थानापन्न असतां दूसऱ्या मूर्तीची स्थापना कोठें करणार?

अजयसिंह आवेशानें ह्मणाला "दिल्लीश्वर! संसारत्यागी अजयसिंहानें या दंडायोग्य काय पाप केलें आहे?"

अकबरशहाच्या मुखमंडलावर विरक्तचिन्ह दिसूं लागलें. तो ह्मणाला "राणा प्रतापसिंहाच्या पुत्राच्या मनांत कोणाला दुखवावयाचें नाहीं, हें मला माहीत आहे. हाय! समजलें अजय! हिरण्मयीनें अझून तुझ्या हृदयास सोडिलें नाहींना? तूं क्षत्रियवीर असून अझून आपल्या मनावर जय मिळविला नाहींस, ही फार शरमेची गोष्ट आहे! सरला गिरिराणी तुझ्या प्रणयांत गुरफटलेली आहे, व तुझ्या सहवास-लालसेनें वेडी झाली आहे, हें तुला दिसत नाहीं काय? तूं जर तिचा त्याग केलास तर तिची काय दशा होईल? आतां दोन वर्षें संपत

आलीं, तर तूं आपल्या वडिलांस काय सांगणार? तुझी प्रतिज्ञा पूर्ण व्हावी ह्मणूनच ईश्वरानें ही संधि घाडली आहे. बेटा! आपल्या वडिलांची आज्ञा पालन कर. तुझ्या मित्राची–अकबराची विनंति मान्य कर, गिरिराणीचें रक्षण कर आणि क्षत्रियधर्म सोडूं नकोस!"

अजयसिंह अकबरशहाच्या तोंडाकडे पहात स्तब्ध राहिला. हां हां ह्मणतां त्याचे डोळे भरून आले. पण एकाएकीं उभा राहून विकृत स्वरानें तो ह्मणाला "विधात्या! आज मला वेड लावण्यास तुझें सर्वच जग यत्न करित आहे! पित्याची आज्ञा,भारतसम्राटाचा अनुरोध,तापस-कुमारचा उपदेश, रजपूतसैनिकाचे अश्रुबिंदु हीं सर्व मला वेड लावूं पहात आहेत! हिरण्मयीस या हृदयांतून काढून लाविलें पाहिजेचना? दिल्लीश्वर! मी आपल्या ह्मणण्यास कबूल आहें. अमृतमुखी सुरसुंदरी हिरण्मयी! आज तुझ्या पवित्र प्रतिमेस अजयसिंह आपल्या पापमय कलुषित अंतःकरणांतून काढून टाकून तिचें विसर्जन करित आहे!"

हें भाषण ऐकत असलेल्या चपलेचा आनंद गगनांत मावेना! ती सख्यांस बोलावून मोठमोठ्यानें सर्व सांगूं लागली. जवळच उभ्या असलेल्या रजपूतसैनिकानें एक दीर्घ निःश्वास सोडला; पण तो चपलेच्या गोंगाटांत विलीन होऊन गेला.

प्रकरण एकोणतिसावें.

सम्राट् आणि बेगम.

सम्राट् अकबरशहा नदीतीरावर एकटाच बसून हातांत असलेल्या चित्रपटाचें निरीक्षण करित होता. बऱ्याच वेळानें चित्रपट खालीं ठेवून तो आपल्याशींच ह्मणाला "आश्चर्य! इतकें सादृश्य? मला भ्रम तर नाहीं ना झाला? मी आश्चर्यानें अगदीं भांबावून गेलों आहें."

इतक्यांत एका सेवकानें येऊन सांगितलें "जहांपनाह! एक पडदानशीन स्त्री प्रभुदर्शनाची इच्छा करित आहे."

सम्राट् चकित होऊन उभा राहून ह्मणाला "तिला इकडे येऊं दे."

सम्राटाचें बोलणें पुरें झालें नाहीं तोंच उन्मादिनी अकबरासमोर येऊन उभी राहिली. वेडी किंचित्काळ स्तब्ध राहून ह्मणाली "भारतेश्वर! आपण मूर्तिमंत औदार्य आहां; तरी पण आपण एखाद्या नीचाशय पुरुषाप्रमाणं एका विव्हलप्राणा स्त्रीच्या रोदनाकडे दुर्लक्ष्य करतां! माझं अभागिनीचं मागणं पूर्ण करणं तर दूरच राहिलं, पण आपण उलट वर्तन आरंभिलं आहे! आपला मीं असा काय अपराध केला, कीं आपण माझ्याशीं असं वैर धरिलं आहे!"

बादशहा ह्मणाला "बेगमसाहेब! असा शोक करूं नका. आपला अभिलाष लवकरच पूर्ण होईल. या तसबरींतल्यासारखी सुंदरी आपणास लवकरच भेटेल!"

अकबरानें चित्रपट वेडीच्या हातांत दिला; पण वेडीनें तो दूर भिरकावून आवेशानें ह्मटलें "याच्यांत काय माती पहायची आहे? तिची मूर्ति माझ्या या पाषाणहृदयावर उज्वल वर्णांत खोदलेली आहे. एकदा माझ्या लाडकीला हृदयाशीं धरून प्रेमभरानं तिचं चुंबन घेण्यासाठीं मी तहानेल्यें होत्यें. राणी चांदसुलतानानं मला सहाय्यहि केलं; पण आपणच एखाद्या चोरासारखं तिला पळवून नेलं आणि ह्मणूनच ही वेडी आपणासमोर उभी आहे. आतां पहात्यें आपण माझ्याशीं कसं वैर धरतां ते?"

अकबर ह्मणाला "बेगमसाहेब! तुह्मी माझ्यावर उगीच रागावतां. या चित्रपटाचें व गिरिराणीचें सादृश्य पाहून पुढें काय करावें, याचाच मी विचार करित होतों, तोंच आपण आलांत. गिरिराणी ही रजपूतकन्या आहे असें मी ऐकतों, आणि ह्मणूनच माझी खात्री होत—!"

वेडी शांतपणें ह्मणाली "दिल्लीश्वर! इथं संशयाचं कारणच नाहीं. गिरिराणी रजपूत राजाची कन्या आहे हें खरं, पण ती मुमताजची गर्भजात कन्या आहे. हाय! मी माझ्या लाडकीकरितां देशोदेश हिंडल्यें. पळपळ मला युगाप्रमाणं भासत असे. माझ्या प्राणांचा शोध

लागल्याखेरीज मला चैन पडेना; पण मला तिचा कांहींच शोध लागेना! अखेर मीं आपल्या बहिणीचे पाय धरले व तिच्या सहाय्यानं आज माझे हेतु पूर्ण झाले आहेत. दिल्लीश्वर! आतां मला तिला भेटायला परवानगी द्या. तिचं चुंबन घेऊन मी आपल्या हृदयांतला अग्नि शांत करीन."

अकबर ह्मणाला "बेगमसाहेब! अशा अधीर होऊं नका. मला आपल्याशीं कांहीं बोलायचें आहे."

"बोला, काय बोलायचं आहे तें लवकर बोला!"

"मी जें कांहीं बोलतों तें स्वस्थ मनानें ऐकून घ्या. आपला वृत्तांत ऐकून मला फार वाईट वाटत आहे. आपल्या कन्येचें अजयसिंहावर प्रेम जडलें आहे व लवकरच त्यांचा विवाहहि होणार आहे. गिरिराणी ही हिन्दू आहे, मुसलमान नव्हे, असें मला व सर्वांनां माहीत होतें. प्रतापसिंहाच्या धर्माभिमानी पुत्रास जर ती यावनी आहे ह्मणून समजलें तर तो लग्नास तयार होणार नाहीं, व तुमच्या कन्येच्या भावीसुखावर पाणी पडेल. ह्मणून आपण लग्नापूर्वी तिची भेट घेऊं नये, असें मी ह्मणतों."

उन्मादिनी बेगमेनें दोन्हीं हातांनीं आपले केश ओढून ह्मटलें. "मग मी अहमदनगरास परत जावं, असं आपलं ह्मणणं?"

"माझी हीच विनंति आहे, व मला तेंच शहाणपणाचें दिसतें."

"भारतेश्वर! आपण सर्व देशावर राज्य करतां, पण माझ्या मनांत काय चाललं आहे हें आपणास कळत नाहीं! आतां कांहींहि होवो, मी आज जाऊन माझ्या लाडकीस भेटणारच! पहायें मला कोण अडवितं तें!"

पुन्हा बुरखा घेऊन उन्मादिनी निघून गेली. अकबर तटस्थ चित्रासारखा टक लावून पहातच राहिला.

प्रकरण तिसावें.

चपला व रजपूतसैनिक.

आज गिरिदुर्गांत मोठाच थाट उडालेला. वसन्तपौर्णिमा आजच आहे. संध्याकाळीं अजयसिंहाशीं गिरिराणीचें लग्न व्हावयाचें आहे. सर्वांच्या मुखांवर स्फूर्ति व आनंद खेळत आहेत. लग्नोत्सवास जवळजवळच्या प्रांतांतून क्षत्रिय राजे आले आहेत. गिरिदुर्गाच्या दरवाज्यांवर तोरणें बांधलीं आहेत व भिंतींवर नाना तऱ्हेच्या फुलांच्या माला लोंबत आहेत. गायकांचें गायन व वाद्यांचा निनाद सर्व वातावरण भरून टाकित आहे. कलकलवाहिनी तटिनीच्या मुखावरहि स्मितहास्य विलसत आहे.

दोनप्रहरची वेळ. वसंताच्या आगमनामुळें दुर्गसमीपस्थ उद्यानांत सर्वत्र सुगंध दरवळला होता. अशोक तरूवर कोकिला पंचम सुरांत गात होती, व त्याच्या बाजूस कदंबाच्या डहाळ्यांत आपला लहानसा देह लपवून पापिया सप्तम सुरांत त्याला उत्तर देत होती. नर्मदानदीच्या शीतल जलांत अंग धुऊन व नुकत्याच विकास पावलेल्या पुष्पांच्या सौरभानें आपला देह सुगंधित करून मंद मारुत उद्यानांत क्रीडा करित होता. याच मंदमारुतसेवित व विहगकूजित उद्यानांत पुष्पालंकृता गिरिराणी बसली होती. चपला तिच्या पायांपाशीं बसून राणीच्या पायांस मेंदी लावित होती. बाकीच्या सख्यांपैकीं कोणी वीणा वाजवित बसल्या होत्या, कोणी फुलें तोडित होत्या, कोणी हार गुंफित होत्या व कांहींजणी एकत्र बसून आज अमकीची अशी थट्टा करायची तर तमकीला असें बोलायचें, अशा प्रकारच्या गोष्टी सांगत होत्या. इतक्यांत एक रजपूतसैनिक गिरिराणीजवळ येऊन तिला वंदन करून उभा राहिला. गिरिराणीनें विचारिलें "आपण कोण?"

"राणीसाहेब! आज गिरिराज्यांतला आनंदोत्सवाचा दिवस. आज आपला व अजयसिंहाचा विवाह होणार हें ऐकून मी एक मेवाडचा दरिद्री शिपाई उत्सव बघण्यास आलों आहें. ईश्वरसाक्ष, आज

माझ्या आनंदाला सीमा नाहीं आणि ह्मणूनच नवदंपतीस अहेर ह्मणून मीं हा मुकुट आणिला आहे. याचा स्वीकार कराल अशी सेवकाला आशा आहे."

रजपूतसैनिकानें आपल्या वस्त्रांतून एक फुलांचा मुकुट बाहेर काढिला व तो राणीजवळ देऊन ह्मटलें "राणीसाहेब! काल रात्रभर जागून मीं हा तयार केला आहे. आपण याचा स्वीकार केलात ह्मणजे माझ्या श्रमांचें सार्थक झालें."

गिरिराणी व चपला त्या मुकुटाकडे आश्चर्यचकित मुद्रेनें पाहत राहिल्या. फुलांचा इतका सुरेख अलंकार कसा करतां आला, हें त्यांनां समजेचना. चित्रविचित्र रंगांनीं त्याला फारच शोभा आणिली होती. त्याच्या सुगंधानें सर्व पुष्पांच्या सुगंधास मागें टाकिलें होतें.

गिरिराणी ह्मणाली "वः, इतकीं सुंदर फुलं तुह्माला कुठं सांपडलीं?"

"राणीसाहेब! काल या अरण्यांतल्या सर्व लता व तरू धुंडून मीं हीं फुलें वेंचिलीं."

चपला ह्मणाली "आणखी हा अलंकार कुणीं गुंफला?"

"मीं आपल्या हातांनीं! मी लहानपणींच फुलें गुंफणें शिकलों होतों. आज माझें शिकणें सफल झालें."

चपलेनें बराच वेळपर्यंत सैनिकाच्या तोंडाकडे पाहून हंसत हंसत ह्मटलें "पुरुषांनां इतका सुरेख मुकुट नसता आला गुंफतां!"

सैनिकानें चपलेस कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. तो राणीस ह्मणाला "येतों आतां राणीसाहेब! रात्रीं समारंभाच्या वेळेस पुनः येईन."

चपलेनें पुढें सरून सैनिकाचा हात धरिला. गिरिराणीस या असभ्यपणाचा अतिशय राग आला. ती ह्मणाली "चपले! हें ग काय? असा चावटपणा माझ्यासमोर करतांना तुझ्या जिवाला कांहींच नाहीं वाटत का ग?"

"बाईसाहेब! नुसती दाढी असली ह्मणजेच का पुरुष होतो? याला प्रमाण हें पहा!"

बोलतां बोलतां चपलेनें सैनिकाचे स्मश्रूचे केश ओढले. तों ते गळून पडले. गुंडाळून गुंडाळून बांधलेले केश पुन्हा नितंबभागावर झोंबूं लागले. उच्च उरोज तरंगाहत कमलाप्रमाणें कांपूं लागले. मुखमंडल पूर्ण शशीप्रमाणं चमकूं लागलें. उद्यानशोभी कुसुमराशीस पराभूत करित व चपला आणि गिरिराणी यांस विस्मित करित रजपूत सैनिकाची, अतुल सौंदर्यमयी भुवनमोहिनी किशोरी बनली ! चपला बराच वेळ या रूपराशीकडे मुग्ध नेत्रांनीं पहात राहिली. शेवटीं ह्मणाली "पाहिलंत राणीसाहेब ! मीं जेव्हां यांनां तापसकुमाराच्या वेषांत पाहिलं, तेव्हांच ह्या पुरुष नाहींत अशी माझी खात्री झाली. ही अनुपमेय रूपज्योति पुरुषाच्या वेषांत लपूं शकेल काय?"

"मीं यांनां मुळीं ओळखलं नाहीं बाई ! विचार, ह्या आपली कांहीं माहिती सांगतील तर!" गिरिराणी ह्मणाली.

चपलेनें सुंदरीचा हात धरला व आपलीं बोटें तिच्या गालावर ठेवून ह्मटलें "कां योगीराज ! तपोवनांतलं वर्तमान कसं काय आहे?"

गिरिराणी ह्मणाली "चपले ! थट्टा पुरे कर. त्यांनां फक्त त्यांची माहिती विचार."

चपला हात जोडून ह्मणाली "मुनिराज ! मग आपल्या तपाचं उद्यापन केव्हां होणार ! कशाकरितां हें व्रत स्वीकारलं होतं?"

हिरण्मयी चपलेला कांहींच उत्तर न देतां गिरिराणीजवळ जाऊन उभी राहिली. चपला पुनः तिचा हात धरून गाऊं लागली:—

"प्रेमयोग मेरि सखी। प्रेमलागि योगिया ॥
विभूति कमल अंगमे । श्यामरूप प्रानमे ॥
ध्यान, ज्ञान मंत्र आलि । मोरी वनमालिया ॥
प्रेमयोग मेरि सखी । प्रेमलागि योगिया. ॥"

हिरण्मयी गिरिराणीस ह्मणाली "राणीसाहेब! मला इथून जाऊं द्या !"

गिरिराणी उठून उभी राहून ममतापूर्ण वाणीनें ह्मणाली "भगिनी ! तू कोण हें जाणण्याची माझी फार इच्छा आहे."

जवळच्या अशोकाच्या झाडाच्या बाजूनें एकजण ह्मणालें "तें सर्व मला माहीत आहे!"

या बोलण्याबरोबरच कोणाच्या हास्याचा व टाळ्यांचा प्रतिध्वनि उद्यानांत झाला. सर्वांनीं चकित होऊन पाहिलें, तों वेडी हंसत हंसत पुढें सरली. हिरण्मयीनें वेडीकडे पहातांच तिला घेरी आली व धाडकन् ती खालीं पडली. गिरिराणी व चपला या दोघी एकमेकींस घट्ट बिलगल्या. वेडीनें चपलेचा हात धरून तिला दूर लोटून व गिरिराणीला हृदयाशीं धरून ह्मटलें "हेंच—हेंच माझ्या हृदयांतलं रत्न! एकदा अशीच राहून माझ्या हृदयास शांत कर! मी तुझी राजराजेश्वरी आई मुमताजबेगम! तुला एकदा असं हृदयाशीं धरायला सांपडावं ह्मणून वेडीच्या वेषांत देशोदेशीं आज बारा वर्षं हिंडत्यें आहें!"

प्रकरण एकतिसावें.

हें गीत कोण गातें?

संध्याकाळ. पौर्णिमेचा चंद्र अझून दिसत नव्हता. चिरप्रेममयी कल्लोलिनीचे उच्छ्वास तरंगभंगांत व गीतिनिनादांत उसळ्या मारित होते. अमरनंदिनी तरंगिणी कोणत्या अमरलोकींच्या भाषेंत, कोणते स्वर्गीय आलाप घेत सुधांशूला येण्यास आळवित असेल कोण जाणे!

याच निर्जन प्रदेशांत हिरण्मयी एकटीच बसून रोदन करित होती. बालपणापासूनच्या सर्व गोष्टी तिच्या दृष्टिसमोर चित्रित होत होत्या. बऱ्याच वेळानें डोळे पुसून हिरण्मयी आपल्याशींच ह्मणाली "आज मेवाडराजकुमाराचं सुंदरी गिरिराणीबरोबर लग्न होणार! आज अजयसिंहाच्या हृदयाशीं गिरिराणीचं प्राणसंमीलन होणार. आज माझ्या जीवलग अजयाच्या हृदयांतून या पापिणी हिरण्मयीचं चित्र अपनीत होणार—असा आज भाग्याचा दिवस! असा आनंदोत्सवाचा दिवस! मग हिरण्मयीच्या अश्रुबिन्दूंनीं नर्मदेचं पाणी कलुषित कां व्हावं बरें! माझं हृदय—माझा प्राणसखा अजय माझा न होतां गिरिराणीचा

होणार ह्मणून माझ्या हृदयांत कां बरं कालवतं? देवा! तुला माहीत आहे, अजयाच्या क्षणकाल सुखाकरितांहि ही हिरण्मयी शंभर वेळां आपली प्राणाहुति देण्यास तयार आहे! पण देवा! आज वेडीच्या तोंडून मीं काय ऐकलं? गिरिराणी यवनी! मुमताज बेगमेची कन्या! अखेर हिंदुसूर्य प्रतापसिंहाचा पुत्र यवनीशीं विवाहबद्ध होणार! अजयसिंहाला अझून कांहींच माहीत नाहीं. लग्न झाल्यावर त्याला हें समजलं, तर मग मात्र अमृतराशीवर विषबिंदु पडणार! हा मंगलोत्सव झाल्यावर घोर अनर्थ ओढवणार! देवा! तूं हें काय केलंस?"

हिरण्मयी तेथेंच पुष्कळ वेळपर्यंत चिंताग्रस्त बसली होती. अजयसिंहाच्या कानांवर ही गोष्ट घालावी, असें एकवार तिच्या मनांत आलें. पण, मग पुनः हिरण्मयी त्याच्या हृदयांत वास करूं लागेल व सत्यप्रतिज्ञ अजय पित्राज्ञेप्रमाणें प्राण देईल! असा विचार करित हिरण्मयी बसली असतां तिला स्वप्नासारखा भास झाला. तिला वाटलें, आपण उदयपुरच्या राजवाड्यांत अजयसिंहाशीं होरी खेळत आहों. अजयाच्या अंगावर अबीर टाकून पळत असतां गाणें गात आहों—भान विसरून हिरण्मयी गाऊं लागली:—

प्राण परतोरे जागत प्यारी। मोसे बनमाली चातुरी सारी।
बिनति करूं सावलिया तोरी॥

एकाएकीं कानन, पर्वत, आकाश, समीरण गीतनादानें भरून गेलीं. आज संध्याकाळींच अजयाचें लग्न व्हावयाचें होतें. अकबरशहा पुष्कळशी वऱ्हाडी मंडळी घेऊन वधूगृहीं जाण्यास निघाला होता. वाद्यांचा सारखा गजर होत होता. सर्वांपुढें अकबरशहा व त्याच्या बाजूस मानवदमनावर बसलेला अजयसिंह चालला होता. मानवदमनास उदयपुराहून मुद्दाम आणविलें होतें. अजयसिंहाचें मुख म्लान दिसत होतें. अकबरानें कारण विचारतांच अजयसिंह म्हणाला "दिल्लीश्वर! या वाद्यांचा ध्वनि मला कसासाच वाटतो! हा गजर जरा थांबवायास सांगाल काय?"

अकबरानें थोडा वेळपर्यंत वाद्यनाद बंद करवून अजयसिंहास ह्मटलें "बेटा अजय! आज या सुखाच्या दिवशीं तूं सुखी हो, सर्वांना सुखी कर व गिरिराणीच्या प्रेमाचा मोबदला दे!"

इतकें बोलून त्यानें पुनः वाद्यें वाजविण्यास आज्ञा केली. अजयसिंह एकदम चकित झाल्यासारखा होऊन विव्हल स्वरानें ह्मणाला "नको नको! तुह्मी पुनः स्तब्ध राहून हें ऐका—दिल्लीश्वर! हें ऐका!"

अकबरानें सद्गदित स्वरानें विचारलें "काय ऐकूं बेटा?"

"ऐका—नदीतटावर कोणी गाणें गात आहे!"

अकबरानें स्तब्ध होऊन ऐकिलें, तों खरेंच! नदीतीरावर कोणी गात होतें.

अजयसिंह ह्मणाला "दिल्लीश्वर! येथेंच थांबा. सम्राटाची आज्ञा उल्लंघन करून ही कोण व्यक्ति आपल्याबरोबर न येण्याचें साहस करिते, हें मी पाहून येतों. मी पाहून येतों हें गाणें कोण गातें आहे तें!"

प्रकरण बत्तिसावें.

पवित्र जलांत.

क्षणार्धांत मानवदमन अजयसिंहास घेऊन नदीतीरावर आला. मधुर-हासिनी तटिनीच्या पात्रापाशीं बसून कोणी रमणी पाठीवर केश मोकळे टाकून गायनांत दंग असलेली त्याच्या दृष्टीस पडली. ज्या आशैशव-पूजिता प्रतिमेचें आज विसर्जन करून अजयसिंहानें त्या जागीं गिरिराणीची स्थापना केली होती, तीच अमृतमयी हिरण्मयी नदीतीरा-वर त्याच्या नेत्रांसमोर विराजमान झाली! हिरण्मयी—सुरलोकींच्या देवी-बरोबर मर्त्यलोकींच्या गिरिराणीची काय तुलना करावयाची!

अजयसिंहानें घोड्यावरून उतरून हिरण्मयीचा हात धरून ह्मटलें "हिरण! एकदा क्षमा कर—एकदाच माझ्या अपराधाची क्षमा कर!"

"अजय हें काय! आज पुनः तुला या पापिणीची कशी आठवण झाली?"

"हिरण! तुला काय माहीत, हा अजय तुला तुझ्या सिंहासनावरून पदच्युत करून त्यावर दुसऱ्याच कोणाला बसवणार होता! पण देवसुद्धां तुला तेथून पदच्युत करूं शकणार नाहीं, हें मला आज कळलें!"

"मग काय झालं? त्या सिंहासनावर बसण्याला कलंकिनी हिरण्मयी अगदींच अयोग्य आहे!"

अजयसिंह आतां देहभान विसरला. आपल्या दीर्घ-बलिष्ठ-बाहूंचें हिरण्मयीच्या सुकुमार देहलतेवर वज्रकठिण वेष्टन घालून उन्मत्त होऊन त्यानें ह्मटलें "हिरण! चल सखे! आज वसन्ती पौर्णिमा आहे. आपण लहानपणीं खेळत होतों तशीं या नदीच्या कांठीं खेळूं!"

हिरण्मयीच्या अंगांतहि या वेळीं अद्भुत बलानें संचार केला. अजयसिंहाचा हात झिडकारून ती आवेशानें ह्मणाली "अजय! अजय! हें काय? पापपंकांत रुतूं नकोस! वीरत्व भ्रष्टवूं नकोस! मला स्पर्श करूं नकोस! हतभागिनी हिरण्मयीचे ते भाग्याचे दिवस गेले! जा, तुला परमेश्वराची शपथ आहे, जा-गिरिराणीबरोबर आनंदानें रहा! अभागी हिरण्मयीला या कृष्णजलांत प्रवेश करून प्राणविसर्जन करूं दे."

अजयसिंहाच्या धमन्यांतून रक्तप्रवाह जोरानें वाहूं लागला. दोन वर्षांपूर्वी पित्यापाशीं केलेल्या प्रतिज्ञेची त्याला या वेळीं आठवण झाली. दोन वर्षें तर होऊन गेलीं-अजयसिंह हिरण्मयीला विसरला नाहीं!

नदीच्या प्रवाहाकडे पाहून व आनंदानें टाळी वाजवून हंसत हंसत अजयसिंह ह्मणाला "हो हिरण! अगदीं योग्य बोललीस! गंभीर कृष्णजलांत! दोन वर्षांपूर्वींच बाबा ह्मणाले होते, कीं, पवित्र जलाच्या शीतल गर्भांत फेंकिला असतां हृत्पिंडाच्या ज्वाला शांत होतात व उत्तप्त हृदयास शांति मिळते!!"

हिरण्मयी हंसत हंसत ह्मणाली "मलाहि पण एका वेडीनं असंच सांगितलं होतं. आपण दोघं कृष्णवर्ण जलांत आपलीं हृदयं शांत करूं! आज बारा वर्षं झालीं त्या गोष्टीला!"

आतां तर त्या उभयतांच्या हास्याला सीमाच राहिली नाहीं. परंतु तें हास्य भयपूर्ण, कठोरतापूर्ण, अत्यंत भयानक—अत्यंत विकट! दोघांनींहि टाळ्या वाजविल्या व नंतर एकमेकांस दृढालिंगन दिलें. मानवदमनानेंहि फुरफुरून उभयतांस सहानुभूति दर्शविली. अजयसिंहानें पुढें होऊन हिरण्मयीस घोड्यावर बसविलें व तिला तो हृदयाशीं घट्ट धरून बसला. कोणीकडे जावयाचें हें विचारावयासच कीं काय, मानवदमनानें एकदा नदीकडे व मग अजयसिंहाकडे पाहिलें. अजयसिंह हर्षभरानें ह्मणाला "मानवदमन! गड्या! तुला नाहीं समजलें का अझून? या तरंगिणीच्या शीतल गर्भांत जाऊन हृदयांतला अग्नि विझवावयाचा आहे. हुं—"

अजयसिंह अझून परतला नाहीं, हें पाहून सम्राट् अकबरशहा कांहीं लोकांनिशीं धुंडत याच वेळेस तेथें येऊन पोहोंचला. अजयसिंहाजवळ हिरण्मयीला घोड्यावर बसलेली पाहून सर्वांनां आश्चर्य वाटलें. अकबर ह्मणाला "हें काय अजय! तुला वेड तर नाहीं लागलें?"

अकबरशहा अजयसिंहाच्या घोड्यास धरण्यास पुढें झाला, तोंच अजयसिंह ओरडला "सावध रहा दिल्लीश्वर! एकदा हिरण्मयीला स्पर्श करणाऱ्या यवनाला मी क्षमा करून चुकलों आहें!"

सम्राट् पुनः ह्मणाला "अजय! तुला वेड तर नाहीं लागलें?"

"मला वेड लागलें कीं सर्व जगाबरोबर अकबरशहालाच वेड लागलें? या हृदयांत ही लाडकी हिरण्मयीच राहूं शकेल! गिरिराणीची येथें राहण्याची योग्यता नाहीं!"

अजयसिंह क्षणभर स्तब्ध बसला. नंतर ह्मणाला "दिल्लीश्वर! या मर्त्यभूमीच्या जीवनांत काय सार आहे? या हिरण्मयीच्या प्रेमाकरितां

शंभरदा प्राणांचा बलि देण्यास मी तयार आहें! बाबांनां सांगा, कीं, देव-दानवांचें युद्ध आज संपलें! अनंत जन्म घेतले तरी अजयसिंह हिरण्मयीला विसरूं शकत नाहीं! ह्मणून त्यांची आज्ञा पाळण्याकरितां या मेवाड-वंशांतील राजपुत्रानें त्याच वंशांतील या पवित्र तरवारीनें आपला हृत्पिंड काढून या नर्मदानदींत फेंकून दिला!''

अजयसिंहानें सर्कन म्यानांतून तरवार काढली व ती एका हातांत धरून दुसऱ्या हातानें हिरण्मयीला घट्ट धरून ठेविलें. क्षणार्धांत घोड्यास टांच मारून त्यानें छातींत तरवार भोंसकून घेतली. मानवदमन एकदा फुरफुरला व हिरण्मयी व अजय यांस घेऊन पाण्यांत शिरला. हिरण्यमयीचें व अजयसिंहाचें हृदय नर्मदानदीच्या पाण्यांत मिळून गेलें! दोन्ही प्राण्यांच्या हृदयांतला वन्हि शीतल सलिलानें विझवून टाकला. अनंत हृदयांचें अनंत प्रेम अनंत प्रवाहिनीच्या अनंत उदरांत विलीन झालें!

उपसंहार.

सात वर्षांनंतर सम्राट् अकबरशहा याच रस्त्यानें पुष्कळसें सैन्य घेऊन दक्षिणेकडे स्वारीवर चालला होता. नर्मदानदीच्या तीराकडून कोणाच्या तरी बांसरीचा शब्द त्याच्या कानीं पडला. त्यानें बरोबरच्या लोकांस पुढें जाण्यास सांगून तो आपण एकटाच तिकडे गेला.

बादशहानें पाहिलें, गिरिदुर्ग जमीनदोस्त झाला होता; आणि ज्या ठिकाणीं अजयसिंह व हिरण्मयी यांच्या अपार्थिव प्रेमानें अपार्थिव समाधि घेतली होती त्याच ठिकाणीं एक लहानशी पर्णकुटी बांधलेली होती. नदीतीरावर पर्णकुटीसमोरच एक तपस्विनी भगवीं वस्त्रें परिधान करून एकटीच बसून आलाप घेत बांसरी वाजवित होती. ही तपस्विनी कोण? दुसरी कोण असणार? गिरिराणी! तापसी गिरिराणीच्या देहावर फक्त एकच अलंकार-कंठांत हिऱ्याची माळ असून ती चांदण्यांत चमकत होती व तिच्यावरील 'मेवाड राजकुमार अजयसिंह' हीं अक्षरें स्पष्ट वाचतां येत होतीं. तपस्विनीची अमृतनिस्यंदिनी बांसरी, अमृतमय आलाप घेत व सुधांशूच्या अमृतमय किरणांत अमृतराशि मिसळत अमृत-भाषिणी कल्लोलिनीच्या अमृताच्या उच्छ्वासांत त्यांस विलीन करित व अजयहिरण्मयीच्या अमृत लोकींच्या प्रेमाच्या अमृतमय स्मृतीनें अकबर बादशहाला उन्मत्त करित अमृतावर अमृतवर्षाव करित होती! या मर्त्य लोकांत इतकें अमृत असेल, हें बादशहाला माहीत नव्हतें! यापूर्वी या पृथ्वीतलावर इतका निर्विच्छिन्न अमृतमय उच्छ्वास त्यानें स्वप्नांत किंवा कल्पनेंतसुद्धां घेतला नव्हता! या अमृतमय दृश्याची अमृतमय स्मृति त्याच्या अंतःकरणांत जन्मभर जागृत राहिली!

बऱ्याच दिवसांनीं ती अमृतमुखी गिरिराणीहि अमृतलोकास निघून

गेली! परंतु आह्मीं पाहिलें आहे, कीं, नर्मदानदी अझून तसेच अमृतमय उच्छ्वास घेत क्रीडा करित असते व तिच्या तरंगभंगानें अझूनहि अमृतराशि उचंबळतात. तिच्या पवित्र तीरावर जी स्वर्गीय गोष्ट घडली, तिचें स्मृतिचिन्ह तिच्या प्रत्येक लहरींत दिसून येतें. आतां तेथें एक लहानसें गांव वसलें आहे. त्याचें नांव

अमृतपुलिन.

मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळीनें प्रसिद्ध केलीं उपयुक्त पुस्तकें.

चरित्रें, पुराणें वगैरे.

ऐतिहासिक स्त्रिया.

लेखक—श्रीयुत दिनकर सखाराम वर्दे, बी. ए. या पुस्तकांत वीरपत्नी ताराबाई, शहाजादी अयेषा, जोधपुरची राणी, सुलताना रझिया, रूपनगरची राजकन्या, राणी करणरथ, राणी कुंवरसाहेब, नूरजहान, कनोजची राजकन्या, अगळची राणी, चितोरची पद्मिनी, प्रीतला, करमदेवी, राजकन्या सुजाबाई, कुमारी कृष्णा, राजमाता जिजाबाईप्रभृति ऐतिहासिक स्त्रियांचीं सुंदर चरित्रें आहेत. प्रत्येक कुलस्त्रीनें हें पुस्तक अवश्य वाचावें व प्राणापलीकडे जपून संग्रहीं ठेवावें, अशा योग्यतेचें आहे. **किंमत ०-८-०.**

श्रीकृष्णचरित्र.

लेखक—श्रीयुत लक्ष्मण विनायक परळकर, बी. ए., एल् एल् बी. बंगाली विद्वान् लेखकांनीं नूतन दृष्टीनें श्रीकृष्णांच्या चरित्राचें कशा प्रकारें अवलोकन केलें आहे, त्याची छाया या चिमुकल्या पुस्तकांत आहे. **किंमत ०-४-०.**

INDIAN WORTHIES.

Vol. I., Pages 200., With Portraits.

Contents:—1. The late Mr. Justice Madhao Govind Ranade: by Mr. D. V Kirtane, BAR-AT-LAW. 2. The late Mr. Jamshedji Nusserwanji Tata: by Prof. Pestonji A. Wadia, M. A. 3. The late Mr. Vishnu Krishna Chiplunkar: by Mr. N. C. Kelkar, B. A., LL B. 4. Mr. Dadabhai Nowrojee: by an 'Indian Nationalist.' Price Re. ONE only.

कादंबऱ्या, संपूर्ण गोष्टी वगैरे.

माणिकबाग.

लेखक—श्रीयुत वासुदेव गोविंद आपटे, बी. ए. शुद्ध वर्तनाच्या आणि निष्कपट, निष्पाप व अत्यंत कोमल अंतःकरणाच्या, परंतु संशय आणि त्या संशयामुळें उत्पन्न झालेला मत्सर यांनीं ग्रासलेल्या एका हतभागी स्त्रीनें अविचाराच्या भरीं भरून भलतीच गोष्ट करून आपल्या एकंदर जन्माचें कसें मातेरें करून घेतलें; संसाराची व ऐहिकसुखाची कशी राखरांगोळी केली; आणि जन्मभर पश्चात्ताप करूनहि आपल्या त्या भयंकर चुकीचा घोर परिणाम तिला टाळतां आला नाहीं व जिवाची तळमळ शांत झाली नाहीं, त्याचें हृदयद्रावक चित्र या कादंबरींत आहे. **किंमत** साधी बांधणी १–४–०. कापडी बांधणी १–८–०.

दुःखाअंतीं सुख.

लेखक—श्रीयुत वासुदेव गोविंद आपटे, बी. ए. 'जिच्या हातीं पाळण्याची दोरी तीच देशाला उद्धरी!' चांगली माता कितीहि गरीबी, कितीहि संकटें, केवढेहि दुर्धर प्रसंग आले तरी त्यांतून पार पडून आपल्या मुलांनां कशी सन्मार्गवर्ती बनविते; उद्योगाचें, सद्गुणांचें बाळकडू पाजून विपत्तींमधूनहि आपल्या मुलांचें भाग्य कसें उदयास आणिते; तसेंच अप्रबुद्ध, मूर्ख आई आपल्या मुलांच्या जन्माचें कसें मातेरें करते, याचें हुबेहुब चित्र या कादंबरींत दिसेल. **किंमत** साधी बांधणी १–४–०. कापडी बांधणी १–८–०.

दोन घटका मनोरंजन. (भाग १ ला.)

मनोरंजनाच्या १ ल्या, २ ऱ्या, आणि ३ ऱ्या ह्या तीनहि पुस्तकांतील निवडक गोष्टी यांत आहेत. १ हिंमत बहादर. २ थोर हृदय. ३ पास कीं नापास. ४ राणी रूपसुंदरी. ५ अभिमान. ६ निरभिमानता. ७ गुप्त पोलिस. ८ मनाचा मोठेपणा. ९ माझ्या मामांची एक वाईट खोड. १० नवरे कसे तयार करावे. ११ यमीची गोष्ट. १२ मी चतुर्भुज कसा झालों. १३ एका सद्गुणी मुलीची गोष्ट. १४ मोगरीची ही माळा देऊं. १५ माझ्या भाचांचा एक खेळ.

१६ खान साबका टट्टू और आरबकी घोडी. १७ आणि अखेरीस घडलेंहि पण तसेंच. १८ वा: ग्रंथकार. १९ फुलजानी बेगम. २० आवडती ताईत. २१ कोणी एवढी मेहरबानी करील? २२ एक चित्र. २३ ब्युबानिक प्लेग. २४ बिचारी आनंदीबाई. २५ आनंदकुमारी. २६ अभागी यमुना. २७ संसार असार. २८ अखेरीस निश्चय ढांसळला. २९ मातृचुंबन. ३० शेवट तर गोड झाला. ३१ आमचीं पत्रें, इत्यादि सुरस संपूर्ण गोष्टी, आणि १ देवर्षि नारद, २ महर्षि अगस्त्य. ३ महर्षि कश्यप. ४ महर्षि वशिष्ठ. ५ देवाचार्य बृहस्पति. ६ महर्षि कपिल. ७ महर्षि गौतम ह्या सप्तर्षींचीं सुरस चरित्रें. पृष्टें ३९२.

किंमत फारच स्वल्प, अवघी १–४–०.

दोन घटका मनोरंजन. (भाग २ रा.)

मनोरंजनाच्या ४ थ्या, ५ व्या, आणि ६ व्या या तीन पुस्तकांतील निवडक गोष्टी ह्यांत आहेत. १ दुर्गा. २ गुलाब. ३ भयंकर प्रायश्चित्त. ४ तारा. ५ भाऊबीज कीं वाङ्निश्चय? ६ चांगलाच अनुभव आला. ७ बाजू अंगावर आली. ८ पिरोज. ९ कमळा. १० पद्मिणी. ११ जडावाचा कमरपट्टा. १२ शाबास बाबुराव. १३ खूप मात केली. १४ सवाई प्रताप. १५ बापूसाहेब. १६ इंदिरा. १७ चंपा. १८ सुखी कीं दुःखी. १९ लक्ष भाऊबीजा. २० बाहुली काय सांगते. २१ स्त्रीपार्लमेंट. २२ तिघे वेदांती. २३ ब्रह्मचर्य कीं गृहस्थाश्रम. २४ दोन कुटुंबें. इ. इ. पृष्टें ३९२. **किंमत** फारच स्वल्प, अवघी १–४–०.

ही रामाची अयोध्या ?

लेखक–श्रीयुत काशीनाथ रघुनाथ मित्र. प्रजाहितैकतत्पर अशा रामराज्याविषयीं जगभर दुंदुभी गाजत असलेल्या श्रीरामाच्याच अयोध्येची २० व्या शतकांत केवढी भयंकर दुर्दशा झाली होती; तत्कालीन अयोध्येच्या जुलमी सत्ताधिकाऱ्यांनीं प्रजेला कसें त्राहि भगवन् करून सोडलें होतें; व ईस्ट इंडिया कंपनीच्या तत्कालीन अधिकाऱ्यांकडून या अत्याचाराला आळा पडण्याऐवजीं उलट आंतून त्यांची फूस असल्यामुळें सर्वत्र कशी झोटिंगपाच्छाई माजून राहिली होती, त्याचें अत्यंत हृदयद्रावक चित्र या ऐतिहासिक कादंबरींत रेखाटलेलें आहे. नामांकित इंग्रज गृहस्थांच्या लेखांतून जागजागीं उतारे घेतले आहेत. यांत तीन सुंदर चित्रें आहेत. **किंमत** १–०–०.

संसाररंजन.

मनोरंजनाच्या ९ व्या आणि १० व्या या दोन वर्षांच्या पुस्तकांतील निवडक गोष्टी यांत आहेत. १ गुलछबूचें फूल. २ कोण फजिती. ३ माझी पहिली वकिली. ४ वसंतलीला. ५ भवितव्य. ६ क्षुल्लक चुकीचा भयंकर परिणाम. ७ पण. ८ चोराची कृतज्ञता. ९ वकीलसाहेबांची बहादुरी. १० तुळजापुरची भवानी. ११ अहेर. १२ संशयपिशाचिकेचे खेळ. १३ जशास तसें. १४ महाराज देवीसिंह. १६ जानकीबाई. १७ वेडाची वावटळ. १८ पैसा मिळविण्याची पेटंट युक्ति. १९ जोधबाई. २० हरवलेला खजिना. २१ सुगृहिणी. २२ सार्जंट विगोर. २३ स्वप्नें खरीं कीं खोटीं. २४ दोन वहिणी. २५ रुसवा कीं प्रेम. २६ तारा. २७ गोदी. २८ अखेर बाई वळणावरच गेल्या. २९ सती डांगा. ३० दृढ प्रतिज्ञा. ३१ झोंपडींतील प्रेम. ३२ आम्रतरु. यांशिवाय १ मृत पतीस. २ विधवेची भिक्षा. ३ वीरपत्नीचें समाधान या ३ सुरस कविता आहेत. **किंमत** १-०-०

नवयुग.

लेखक-श्रीयुत वासुदेव गोविंद आपटे, बी. ए. या पुस्तकांत नव्या आणि जुन्या अशा दोन्ही पक्षांमधील मंडळीच्या वर्तनांतील कित्येक बऱ्यावाईट गोष्टींचें निःपक्षपातानें चित्र काढण्यांत आलें आहे. पूर्व आणि पश्चिम यांचा संयोग होऊन आपल्या देशांत आचाराविचारांत क्रांति घडवून आणणाऱ्या **नवयुगा**चें यांत वर्णन आहे. **किं.** सा. बां. ०-१२-०. का. बां. १-०-०.

जीवनसंध्या.

लेखक-श्रीयुत विठ्ठल सीताराम गुर्जर. ही ऐतिहासिक सुंदर कादंबरी श्रीयुत रमेशचंद्र दत्त, सी. आय. ई., यांच्या बंगाली पुस्तकाच्या आधारें लिहिली असून हींत भारतभूषण क्षत्रियकुलावतंस महाराणा प्रतापसिंहानें केवळ स्वातंत्र्यासाठीं दिल्लीश्वर अकबर बादशहाशीं आमरण युद्धप्रसंग करून प्रगट केलेलें असामान्य क्षात्रतेज, भोगलेली दुर्धर विपत्ति, त्याचें विमल यश, अतुल देशभक्ति, विलक्षण आत्मत्याग; त्याचप्रमाणें क्षत्रिय-कुमार तेजसिंहाचा धीरोदात्त स्वभाव, अतुलनीय आत्मसंयमन, राष्ट्रकाजाचे

प्रसंगीं प्रत्यक्ष कट्टया दुष्मनाशींहि त्यानें प्रगट केलेली गाढ आत्मीयता; देवकन्या पुष्पकुमारीचें सच्चरित्र; भिल्लबाला गिरिजेचें चातुर्य आणि सतीत्व वगैरे अनेक प्रसंग फारच बहारीचे आहेत. सर्व जगांत आज ज्यांच्या नांवाचा डंका वाजत आहे त्या नरश्रेष्ठ रजपुतांच्या अंगचे अनेक अलौकिक गुण अवलोकन करण्यास, त्या गुणांचें अंशतः अनुकरण करण्यास ही सुंदर कादंबरी आदर्श समान आहे. **किंमत** ०-१२-०.

राजा तोडरमल.

लेखक-'शांताराम.' भारतभूषण महाराजा तोडरमल यांच्या वेळच्या समाजस्थितीचें ह्या कादंबरींत सुंदर चित्र आहे. नरेंद्रनाथाचें लोकोत्तर वीरत्व, सरलेचें विशुद्ध प्रेम, महाश्वेतेची कठोर प्रतिज्ञा, शकुनीचें भयंकर कपट, विमलेचा देवस्वभाव, अमला, कमला यांचें निष्काम प्रेम, नगेंद्रनाथाचा पश्चात्ताप त्यांचें यांत हृदयद्रावक वर्णन आहे. **किंमत** सा.बां. ०-१२-०. का.बां. ०-१४-०.

गुणसुंदरी.

लेखक-श्रीयुत श्रीकृष्ण नीलकंठ चापेकर, एम. ए. या कादंबरींत आर्यस्त्रीच्या संसाराचें चित्र फारच कुशलतेनें व हृदयंगम रीतीनें चित्रित केलें आहे. प्रत्येक आर्यस्त्रीनें हें पुस्तक अवश्य वाचावें. **किंमत** ०-१२-०

सुधारणेचा मध्यकाल.

लेखक-श्रीयुत बाळकृष्ण संतुराम गडकरी. जुन्या मताच्या लोकांच्या दृष्टीनें अनुकरणीय, क्षम्य आणि लाज्य अशा तीन प्रकारच्या पुनर्विवाहांचें या कादंबरींत चटकदार वर्णन असून येनकेन सुधारकांचे आणि अलीकडील सुधारणेंतले प्रमाद दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. **किंमत** ०-१२-०.

प्रेमकहाणी.

लेखक-श्रीयुत काशीनाथ रघुनाथ मित्र आणि विठ्ठल सीताराम गुर्जर. मोंगल बादशहांच्या कारकीर्दीतील कित्येक रजपूत आणि मुसलमानी राजस्त्रियांच्या प्रेमकहाणींपैकीं ह्या पुस्तकांत तीन करुणकहाणी आहेत. ह्या प्रेमकहाणी वाचतांना वाचणाराचे डोळे भरून आल्याशिवाय रहाणार नाहींत. नायिकांवर आलेले अत्यंत हृदयद्रावक प्रसंग, त्यांची अढळ पतिनिष्ठा, विशुद्ध आचरण वाचकांस चटका लावील. यांत ६।७ सुंदर चित्रें आहेत. **किंमत** ०-१२-०.

सरस्वती.

लेखक–प.वा.श्रीयुत बाळकृष्ण रामचंद्र कुळकर्णी. दुसऱ्याचें कल्याण चिंतिल्याचा शेवटीं किती गोड परिणाम होतो, आणि दुसऱ्याच्या घातपाताची इच्छा करणारांची शेवटीं कशी दुर्दशा होत असते, ह्याचा, ही कादंबरी वाचकांच्या मनावर चांगलाच ठसा उमटवील. **किंमत** सा. बां. ०–१०–०. का. बां. ०–१४–०.

प्रियंवदा.

लेखक–श्रीयुत काशीनाथ रघुनाथ मित्र. गृहिणीच्या खऱ्या कर्तव्याची दिशा या सुंदर कादंबरींत फारच सुरेख रीतीनें दर्शविली आहे. लिहिणेंवाचणें शिकलेल्या परंतु गृहकृत्यांकडे दुर्लक्ष्य करणाऱ्या सांप्रतच्या अल्लड तरुण स्त्रियांनां हें पुस्तक मार्गावर आणील. यांतील उपदेश ज्याप्रमाणें अमोलिक आहे, त्याचप्रमाणें कथानकहि अत्यंत चित्तवेधक आहे. विशेषतः तरुण स्त्रियांकडून आणि मुलींकडून हें पुस्तक अवश्य वाचवावें. **किंमत** का. बां. ०–१०–०.

धाकट्या सूनबाई.

लेखक–श्रीयुत काशीनाथ रघुनाथ मित्र. ही उपदेशपूर्ण अत्यंत मनोवेधक सुरस कादंबरी दरएक सुनेकडून, दरएक तरुण मुलीकडून अवश्य वाचवावी. आमच्या धाकट्या सूनबाईच्या संगतीनें सून सद्गुणी निपजून कुटुंबसुखाची वृद्धीच करील! **किंमत** साधी बांधणी ०–८–०. कापडी बांधणी ०–१०–०.

मृणालिनी.

लेखक–श्रीयुत काशीनाथ रघुनाथ मित्र. या कादंबरीचें कथानक इतकें रमणीय, मोहक आणि चित्तवेधक आहे, कीं, पुस्तक एकवार हातांत घेतल्यावर तें संपूर्ण वाचल्याशिवाय वाचकास स्वस्थता वाटत नाहीं.

किंमत साधी बांधणी ०–८–०. कापडी बांधणी ०–१०–०.

परिणामीं हेंच.

लेखक–प. वा. श्रीयुत बाळकृष्ण रामचंद्र कुळकर्णी. मूलबाळ असतांहि प्रथम पत्नी निवर्ततांच द्वितीय संबंध करणाराच्या गृहस्थितीचें, त्याचप्रमाणें सापत्नभावाचें, कुटुंबक्लेशांचें वगैरे यांत वर्णन आहे. **किंमत** ०–८–०.

मूर्तिमंत देशाभिमान.

लेखक–श्रीयुत वासुदेव गोविंद आपटे, बी. ए. राजाराम महाराजांच्या कारकीर्दीचे वेळीं मराठी राज्याची आणि समाजाची स्थिति कशी होती, त्याचें चित्र यांत रेखाटलें आहे. **किंमत ०–८–०.**

विलक्षण भोळेपणा.

लेखक–श्रीयुत वासुदेव गोविंद आपटे, बी. ए. ही एक हास्यरसोत्पादक मौजेची कादंबरी आहे. भोळ्या बाळूची प्रत्येक कृति वाचकांस पोट धरधरून हंसवील. **किंमत ०–८–०.**

संसारांतल्या गोष्टी.

लेखक–श्रीमती सौ० काशीबाई हेरलेकर. प्रौढ मुलींनां आणि तरुण स्त्रियांनां ह्या पुस्तकांतल्या गोष्टी मोठ्या गमतीच्या वाटतील. स्वयंपाकाची माहिती, आरोग्यरक्षणाचे नियम, गृहकृत्यांची व्यवस्था, जमाखर्चाचा हिशोब वगैरे वगैरे संसारोपयोगी अनेक विषयांचें त्यांत गोष्टींच्या रूपानें सुंदर विवेचन केलें आहे. प्रत्येक तरुण मुलीच्या संग्रहीं हें पुस्तक अवश्य असावें. **किंमत ०–६–०.**

अमृतपुलिन.

लेखक–श्रीयुत सहस्रबुद्धे. ही कादंबरी प्रसिद्ध वंग कादंबरीकार श्रीयुत ननिलाल वंदोपाध्याय यांच्या पुस्तकाच्या आधारें लिहिली असून हिचें कथानक अत्यंत करुणाजनक आहे. ग्वाल्हेरची राजकन्या हिरण्मयी आणि चितोडचा राजकुमार अजयसिंह ह्या प्रणयीयुगुलाच्या दुष्ट दैवानें केलेल्या भयंकर छलाचें वर्णन वाचून केवढाहि कठोर हृदयी वाचक असो, त्याचें अंतःकरण भरून आल्याविना रहाणार नाहीं! राजकुमार अजयसिंहानें दुर्धर क्लेशांमध्येंहि प्रकट केलेल्या असामान्य मनोधैर्याची साभिमान प्रशंसा करित आणि त्याच्या अंतःकरणाच्या दारुण यातनांनीं स्वतः विव्हल झालेला वाचक पुढें चालला असतां हिरण्मयीच्या अति भयंकर हृदयवेदना अवलोकन करतांच

तर त्याचें अंतःकरण भडभडूनच येतें व गिरिराणीची करुणाजनक स्थिति त्याच्यानें पहावतहि नाहीं! कोमल अंतःकरणाच्या वाचकाला कदाचित् एकाच बैठकीला ही करुणापूर्ण कादंबरी वाचवणार नाहीं. तथापि कथानक पुरें होईपर्यंत त्याच्या मनाला स्वस्थताहि वाटणार नाहीं, हें मात्र खास! **किंमत** ०-६-०.

भयंकर ग्रहदशा.

लेखक-'शांताराम.' बंगालीवरून लिहिलेल्या ह्या चटकदार कादंबरींत आसामांतील चहाच्या मळ्यांमध्यें भुलथाप देऊन मजूर पकडून नेण्याच्या युक्तीचें, युरोपिअन मळेवाल्यांच्या जुलमांचें आणि बिचाऱ्या गरीब मजुर लोकांच्या भयंकर दुर्दशेचें हृदयद्रावक चित्र आहे. **किंमत** ०-६-०.

रमा आणि माधव.

लेखक-श्रीयुत काशीनाथ रघुनाथ मित्र. 'पन्नाशीची झुळुक लागली बाइल दुसरी करूं नको!' असें लोक सांगत असतांहि एका थेरड्या नवरदेवानें कपाळाला बाशिंग बांधण्याचें धाडस करून शेवटीं आपली कशी फटफजिती करून घेतली, आणि प्रणयी माधवानें बिचाऱ्या रमेचा कसा उद्धार केला, त्याचें चटकदार चित्र या पुस्तकांत आहे. **किंमत** ०-४-०.

मुराररराव.

लेखक-एक राजारामीयन. गुप्त पोलिसाच्या चातुर्यासंबंधीं ही एक चटकदार कादंबरी आहे. या गोष्टींतील कथानक इतकें चित्तवेधक आहे, कीं, अखेरपर्यंत वाचल्याविना पुस्तक हातांतून सुटतच नाहीं! **किंमत** ०-४-०.

भयंकर सूड.

लेखक-श्रीयुत बळवंत हरि पंडित, बी.ए. राजा विक्रम याच्या चरित्रांतील ही एक अद्भुत आणि चित्तवेधक कथा असून विक्रमावर आलेल्या अनेक भयंकर संकटांतून त्याची अद्भुत प्रकारानें कशी मुक्तता झाली आहे तो प्रसंग या कथानकांत आहे. **किंमत** ०-४-०.

विलक्षण योगायोग.

एक सुंदर संपूर्ण गोष्ट. **किं.** ०-१-०.

नाटक, प्रहसनें वगैरे.

संगीत, सुंदरमाधव.

लेखक-'किरात.' भलतींसलतीं नाटकें पहाण्याच्या व वाचण्याच्या नादामुळें उक्त मंडळीच्या मनावर कसा चमत्कारिक परिणाम घडतो, त्याचप्रमाणें विशेषत: अप्रबुद्ध तरुण स्त्रियांना नाटकांचें कसें वेड लागतें व त्याचे पुढें कसकसे अनिष्ट परिणाम घडतात, ह्याचें ह्या नाटकांत हृदयद्रावक चित्र रेखाटलें आहे. नाटक बघण्यास हपापलेल्या तरुण स्त्रियांकडून हें पुस्तक एकवार अवश्य वाचवावें, ह्मणजे त्यांचें नाटकास जाण्याचें वेड बरेंच कमी होईल.

किंमत साधी बांधणी ०-१०-०. कापडी बांधणी ०-१४-०.

मालतीमाधव.

महाकवि भवभूति याच्या संस्कृत नाटकाचें हें गद्यपद्यात्मक भाषांतर असून तें प० वा० श्रीयुत कृष्णशास्त्री राजवाडे यांनीं केलें आहे. सर्व संस्कृत नाटकांपेक्षां या नाटकांत एक विशेष हा आहे कीं, यांत शृंगारादि सर्व रस फारच उत्तम प्रकारें साधले आहेत. त्याचप्रमाणें यांत अनेक मसलती आणि कारस्थानें आहेत. **किंमत** साधी बांधणी ०-८-०. कापडी बांधणी ०-१०-०.

मुद्राराक्षस.

महाकवि विशाखदत्त यांच्या संस्कृत नाटकाचें हें गद्यपद्यात्मक भाषांतर असून यांत मोठमोठ्या राजकीय भानगडी, बिकट कारस्थानें, आश्चर्यचकित करणाऱ्या अनेक गूढ मसलती, यांचें इतकें कांहीं चित्तवेधक चित्र वठविण्यांत आलें आहे, कीं, वाचकाची मति गुंग होऊन जाते. राजकीय भानगडींचें आणि मसलतींचें ज्यांत चटकदार वर्णन आहे असें या **मुद्राराक्षस** नाटकासारखें अप्रतिम नाटक **मुद्राराक्षसच** होय !

किंमत साधी बांधणी ०-८-०. कापडी बांधणी ०-१०-०.

महाराणा संग्रामसिंह.

लेखक-प.वा. श्रीयुत काशीनाथ नारायण पटवर्धन. सर वाल्टर स्काटच्या 'टॅलिस्मन्' कादंबरीच्या आधारें आपल्या इतिहासांतील एका चित्तवेधक प्रसंगास अनुलक्षून हें नाटक लिहिलें असून यांत पहिला मोंगल बादशहा

बाबरशहा याचा देवसदृश उदार-दिलदार-स्वभाव, मेवाडाधिपति महाराणा संग्रामसिंहाचा वीरास अनुचित नसणारा शीघ्रकोपी परंतु खऱ्या वीरास भूषविणारा असा निष्कपट स्वभाव, करणसिंगाचें करारी वर्तन, तुवर, जैतसिंगप्रभृति देशद्रोह्यांचीं नीच कारस्थानें आणि शेवटीं त्यांची झालेली फजिती, राजमंडळाचें दांभिक आचरण, वगैरे वगैरे अनेक प्रसंगांचें चित्र फारच बहारीचें रेखाटलें आहे. **किंमत ०-८-०.**

गौप्यगोपन.

लेखक-श्रीयुत विठ्ठल सीताराम गुर्जर. एका गुप्त रहस्यामुळें अखेरपर्यंत सर्वांचा केवढा भयंकर गैरसमज झाला होता; रहस्यस्फोट न करण्याची प्रतिज्ञा केल्यामुळें नायिकेनें स्वतःवर केवढा दुर्धर प्रसंग ओढवून घेतला होता; आणि शेवटीं रहस्य उकलतांच पूर्वी परस्परांस हाडवैरी समजणारे पुढें कसे जीवश्चकंठश्च स्नेही बनले व सर्वत्र कसा आनंदीआनंद झाला, त्या अत्यंत चित्तवेधक प्रसंगाचें चित्र या नाटकांत रेखाटलें आहे. कथाभागास अनुसरून यांत ४ सुंदर चित्रें दिलीं आहेत. **किंमत ०-८-०.**

द्रोणसंकोप.

लेखक-' किरात. ' या नाटकांत द्रोणाचार्यांचा द्रुपद राजाकडून अपमान व मानभंग होऊन त्याबद्दल ते कसा सूड उगवित आहेत, या प्रसंगाचें चित्तवेधक चित्र रेखाटलें आहे. **किंमत ०-६-०.**

रावबहादुर पर्वत्या.

लेखक-श्रीयुत हरिश्चंद्र आनंदराव तालचेरकर, बी.ए. ह्या प्रहसनांत पदवीसाठीं हपापलेल्या एका वेड्या पिराच्या माकडचेष्टांचें चित्र इतक्या खुमारीनें रेखाटलें आहे, कीं, तें पाहून वाचकांची हंसतां हंसतां मुरकुंडीच वळेल !

किंमत साधी बांधणी ०-६-०. कापडी बांधणी ०-८-०.

चतुरगडच्या विनोदी स्त्रिया.

लेखक-श्रीयुत पांडुरंग गंगाधर लिमये, बी. ए. लिहिणेंवाचणें शिकलेल्या आजकालच्या स्त्रिया दुर्वर्तनी असतात असें मानून त्यांचें पातिव्रत्य भ्रष्ट करूं इच्छिणाऱ्या एका पापी मनुष्याच्या डोळ्यांत चरचरीत अंजन घालून त्याला शुद्धी-

वर आणणाऱ्या स्त्रियांच्या; तसेंच फाजील संशयी नवऱ्याला शुद्धीवर आणणाऱ्या पत्नीच्या; व दागिन्यांच्या आणि श्रीमंतीच्या लोभामुळें एका बावळटाच्या गळीं बांधू पाहणाऱ्या आईला, आणि फाजील सुधारणेला बळी पडून अप्रिय वराशीं बळजबरीनें लग्नाचा घाट जमवून आणणाऱ्या बापाला ताळ्यावर आणणाऱ्या मुलीच्या चतुरतेचें यांत मनोवेधक चित्र रेखाटण्यांत आलें आहे.

किंमत साधी बांधणी ०–६–०. कापडी बांधणी ०–८–०.

जागा झालेला बंगाल.

लेखक–श्रीयुत काशीनाथ रघुनाथ मित्र. साऱ्या हिंदुस्थानाला स्वदेशी चळवळीच्या रूपानें जागें करणाऱ्या बंगालप्रांतांतील परिस्थितीचें हें चटकदार नाटक आहे. बंगाल्यांत या नाटकाचे प्रयोग रंगभूमीवर होत आहेत. स्वदेशीच्या प्रत्येक भक्तानें अवश्य वाचावें. **किंमत** ०–४–०.

वेड्याचें इस्पितळ.

लेखक—'भालचंद्र.' या दोन अंकी प्रहसनांत पांचसहा वेड्यांनीं अशी कांहीं मौज आणि घोटाळा उडवून दिला आहे, कीं, पुस्तक अखेरपर्यंत वाचल्याशिवाय हातांतून खालीं ह्मणून ठेववतच नाहीं. कथाभागाला अनुसरून यांत चार सुंदर चित्रें दिलीं आहेत. **किंमत** ०–३–०.

नीलांबरी.

धडधडीत जिवंत असतां मृत्यू पावल्याची बातमी उठविणाऱ्या तथापि एका सोळा वर्षांच्या सुंदर तरुणीशीं लग्न करण्यासाठीं हपापलेल्या अशा वृद्ध सरदारावर गुदरलेल्या मोठ्या गमतीच्या प्रसंगाचें ह्यांत फारच मजेदार चित्र आहे. अथपासून इतिपर्यंत सर्वच गैरसमज तथापि मौज ! गमत !!

किंमत ०–३–०.

संशयी जिजाबाई.

लेखक–'किरात.' नवऱ्याविषयीं सदोदित संशयीवृत्ति बाळगणाऱ्या स्त्रियांस हें चिमुकलें प्रहसन वाचतांना मोठी करमणूक होईल. **किंमत** ०–२–०.

कविता, पद्यग्रंथ वगैरे.

कुसुमगुच्छ.

'टिळक.' 'केशवसुत.' 'चंद्रशेखर.' 'विनायक.' 'भिडे.' 'मुझुमदार.' 'तांबे.' 'रहाळकर.' वगैरे आधुनिक कवींच्या काव्यकुसुमांचा हा मनोहर गुच्छ आहे. यांत निरनिराळीं दहाबारा काव्यकुसुमें आहेत. **किंमत** सा. बां. ०—४—०.

दासबोधांतील उपदेशपाठ.

श्रीसमर्थांचा **दासबोध** या अत्यंत महत्त्वाच्या राष्ट्रीयग्रंथांतून 'बालबोध प्रकरण, व्यवहारप्रकरण, धर्मप्रकरण, लोकनियंतृप्रकरण,' अशा अत्यंत महत्त्वाच्या विषयांवर प्रत्येक महाराष्ट्रीयानें, विशेषतः आमच्या भावी पिढीनें प्रत्यहीं पाठ करण्याजोगे सुमारें निवडक पाऊणशें वेंचे यांत दिले आहेत.

किंमत साधी बांधणी ०—४—०. कापडी बांधणी ०—६—०.

नव-कुसुम-माला.

लेखक—श्रीयुत मल्हार खंडेराव चिटणीस, बी. ए., एल् एल् बी., १ वेदाध्ययनानंतर शिष्यास गुरु उपदेशितात. २ जीवितस्तोत्र. ३ देशबांधवपंचक. ४ कर्तव्यपंचदशी. ५ स्वतंत्रताशतकांतील वेंचे. ६ असे संघसामर्थ्य सर्वत्र येथें. ७ असे काय ही ती महाराष्ट्रभूमि. ८ तुवां लोककार्यार्थ लोकीं जगावें. ९ जें जें असे तेंचि यथार्थ आहे., हीं प्रस्तुतच्या राष्ट्रीय जागृतीच्या कालीं तरुण मंडळीनें कंठीं धारण करण्याजोगीं मनोहर कुसुमें यांत आहेत. **किंमत** ०—३—०.

मोहनतारा.

एका प्रेमविव्हल दंपत्यानें परस्परांस पाठविलेल्या प्रणयपत्रिका आणि त्यांचा अपूर्व संगम यांचें अत्यंत मनोहर वर्णन या स्फुट काव्यांत आहे. हें श्रीयुत श्रीपाद नारायण मुझुमदार, बी. ए., यांनीं रचिलें आहे. **किंमत** ०—२—०.

हंसदूत.

महाकवि कालिदासकृत मेघदूत काव्याच्या धर्तीवर हें सुरस काव्य श्रीयुत श्रीपाद नारायण मुझुमदार बी. ए., यांनीं रचिलें आहे. **किंमत** ०—२—०.